

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА МАДАНИЯТ ВА САЊАТ

Мақолалар

Тошкент
Рафур Гулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1996

Амир Темур ва Темурийлар даврида маданият ва санъат.—Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1996. — 88 б.

Истиқлол туфайли биз учун беркииб қўйилган ўтмиш эшиклари кенг очилди. Тарихимизнинг қатағон этилган саҳифаларини, шу жумладан ~~биз~~ бобомиз Амир Темур даври ижтимоий ҳаёти, маданияти, санъатини ҳам, ўқиб, ўрганиш имконияти туғилди.

Ушбу китоб ана шу улур имкониятнинг медаларидан биридир. Унга (1994) Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги ва Амир Темурнинг 660 йиллиги муносабати билан яратилган илмий тадқиқотлар ва мақолалардан намуналар киритилди.

Уйлаймикин, тўплам Амир Темур ва темурийлар даври маданиятини ўрганиш борасида ўзига хос ҳисса бўлиб, азиз китобхонлар эътиборини қозонади.

ББК 63.3 (5У)

Т 4901000000—33
М 352(04)—96 қўшимча режа—96

ISBN 5-635-01568-9

© М. Раҳмонов, А. Умаров, Т. Ғофурбеков, М. Қодиров. 1996 й.

ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ САНЪАТИГА БИР НАЗАР

Бобоқалонимиз Амир Темур жаҳон тарихида кам учрайдиган, узоқни кўрувчи буюк давлат арбоби эди. XIV асрнинг иккинчи ярми XV аср бошида Мовароуннаҳрда миллий бирликни юзага келтирган мустақил давлатга асос солган, ўрта аср уйғониш даври маданияти, илм-фани, санъати тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган, унинг беназир ҳомийси бўлиб танилган бу улур зот муборак номи асрлар оша авлодларнинг фахри ва ифтихори бўлиб келган.

Темурийлар даврида Урта Осиёда майдонга келган буюк цивилизация буюк тарихий шахсларни — файласуф ва донишмандларни, шоир ва санъаткорларни, меъмор ва соҳиби ҳунарларни етиштирдиким, улар ўз навбатида жаҳон маданий тараққиётини бойитишга ҳисса қўшганлар. Шунинг учун ҳам муборак Темур шахси унинг сиёсий, ижтимоий фаолияти, фалсафий қарашлари қарийб беш юз йилдан зиёд жаҳон олимларининг диққат марказида бўлиб келган. Урта Осиё тарихининг ёрқин ва ҳайратомуз саҳифаларини ўрганиш, уни барчанинг маънавий мулкига айлантириш ҳозирги куннинг ҳам муҳим вазифаси бўлиб қолмоқда. Негаки бу давр маданияти, илм-фани, санъати, унинг бадий-эстетик қадр-қиймати чуқур ва тўла ўрганилган, деб айтмаймиз. Темур ва темурийлар даври маданиятига алоқадор манбаларнинг кўпчилиги асрлар мобайнида ўзаро урушлар, тўполонлар, табиий офатларда йўқолиб, унинг излари кам қолган, шарқшунослик институтидаги шу даврга алоқадор минглаб қўлёзмалар ҳали тўла равишда ўрганилмаган. Дунё музей ва қироатхоналарида сақланаётган манбалар, ҳужжатларнинг барчаси тўпланиб, таржима қилинмаган. Бунга совет давридаги сиёсий ва мафкуравий таъқиблар ҳам сабаб бўлган.

Бугунги кунда тарих ғилдираги бизнинг фойдамизга айланмоқда. Шу кеча-кундузда республикамызда рўй бераётган янгилик ва улкан воқеалар ўз кўлами билан

порлоқ келажагимизнинг йўлчи юлдузи бўлиб ярқираб нур сочмоқда, бой тарихий хазиналаримизнинг эшиклари истиқлол туфайли очилмоқда.

Бинобарин, Темур ва темурийлар даври санъатини кенг миқёсда ўрганиш, ҳозирги замон санъат тараққиётида унинг бой анъаналаридан фойдаланиш йўлларини излаш санъаткорлар ва санъатшунослик фанининг қадрли ва эъзозли вазифаларидан бўлиб қолмоқда. Бу эса, ўз навбатида мустақил давлатимиз ёшларини ватанпарварлик руҳида тарбиялашда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

* * *

Соҳибқирон Амир Темур даврида Ўрта Осиёнинг мустақил бир давлат остига бирлаштирилиши, мамлакат ичида тинчлик ўрнатилиши шубҳасиз мамлакатнинг иқтисодий ва маданий тараққиётига улкан таъсир кўрсатди. Бу даврда илм-фан, адабиёт ва санъат, ҳунармандлик ва меъморчилик равнақ топди. Темур ўзи турли мамлакатларда уруш олиб борган бир вақтда мамлакат ва унинг пойтахти Самарқанднинг ободонлигига катта эътибор берди. Бунинг учун Мовароуннаҳрнинг ҳамма жойларидан, яқин ва Ўрта Шарқ ўлкаларидан, тобе мамлакатлардан жуда кўп фан ва санъат аҳллари, истеъдодли соҳиби ҳунарларни, меъмор ва мусаввирларни пойтахтга тўплади.

1404—1406 йилларда Самарқандда бўлган Испания элчиси Гонзалес де Клавихо бу ҳақда ўз кундаликларида Самарқанднинг бениҳоя ободлигини, аҳолиси беқиёс кўп ва гавжумлигини, Самарқандда ерли халқдан ташқари христианлар, юнонлар, эронийлар, турклар ва араблар каби турли қавм ва турли мазхабдаги кишилар истиқомат қилишини, Темур томонидан турли мамлакатлардан юз мингга яқин олимлар, ҳунармандлар, меъморлар, санъаткорлар Самарқандга олдириб келтирилганини батафсил ҳикоя қилади.¹ Булар ҳаммаси Туркистон ва Шарқ халқлари маданияти ва санъатини бир-бирига яқинлашувига олиб келган. Бу фикрни Али Яздий ҳам тасдиқлайди. Яъни Самарқандда ўтадиган сайл ва томошаларда ерли санъаткорлар би-

¹ Рюи Гонзалес де Клавихо. «Жизнь и деяния великого Темура; дневник путешествия по двору Темура в Самарканде 1403—1406, стр. 136, 245, 282—283.

лан бир қаторда бошқа турли мамлакат намояндалари ҳам кенг қатнашган, араб, форс, турк, мўғул, хитой кўшиқ ва рақслари ижро этилган.

Темур ғояси бўйича, яқин ва Урта Шарқдан тўпланган соҳиби ҳунарлар, йирик санъаткорлар ҳисобига Мовароуннаҳр халқларининг мавжуд бадий ижоди янада юксалиши, Самарқанд эса, Урта ва Яқин Шарқ ижодий кучларининг марказига айланиши — булар ҳаммаси маданият ва санъатда янги йўналишларни вужудга келтириши керак эди. Темур илм-фан ва санъат намояндаларини ўз ҳимоясига олади. Маълум шаъроитлар яратади, уларнинг тирикчилиги, ижодий фаолиятлари давлат ҳисобига олинади. Темур тузукларида бу тадбирлар ўз ифодасини топган. Унда: «...ўнинчи тоифа ҳунар-санъат эгаларидир, уларнинг давлатхонага келтириб, ўрдадан ўринлар билгиладим»¹, деб ёзилган. Бу ҳақиқат эди. Темур давлати саъйи ҳаракатлари туфайли XIV аср ўрталари XV аср бошида Самарқандда астрономия, тиббиёт, риёзиёт, фалсафа, тарих каби фанлар, меъморчилик, адабиёт, санъат, хаттотлик ва мусиқа санъати гуркираб ўсади, кўп олимлар, санъаткорлар етишиб чиқади.

Мана шу буюк кўтарилиш юз берганини ҳисобга олиб академик Н. И. Конрад «Темурийлар даврида Самарқанд ва Ҳиротда қадимий Марказий Осиёда майдонга келган унверсализмнинг буюк руҳи янгидан яшай бошлади. Бу унверсализм... маданиятнинг ҳамма жабҳасида ҳақиқат эди»² деб ёзганди.

* * *

Тарихий манбаларнинг кўрсатишича, бу даврда Самарқанд ва Ҳиротда Атоий, Саккокий, Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Яқиний, Амирий, Жавҳарий, Мавлоно Толий, Бисотий каби шоирлар турк ва форс тилларида ижод қилганлар. Шарқ классик адабиёти таржималарига ҳам эътибор берилган. Чунончи XIV асрда Низомийнинг «Хусрав ва Ширин», «Махзанул асрор» («Сирлар хазинаси») дostonлари таржима қилинган. Бу дostonлар халқнинг адолат ва маърифатга интилишларини кучайтиришга хизмат қилган. Бу даврда «Чахор мано-

¹ Гулистон журн., 1967, № 6, 25-бет.

² Н. И. Конрад. «Запад и Восток», М., 1942, стр. 273—278.

ли» каби адабиёт назариясига оид асарлар ҳам яратилган. Бадий ижоднинг ғазал, рубоий, туюқ каби турлари ривож топган.

Алишер Навоийнинг эътироф этишича, темурийлар даврида, айниқса турк тилидаги адабиёт тараққиётига жиддий эътибор берилган. Чунончи, Навоий турк тилида ёзувчи шоирлар ҳақида тўхтаб: «... Темур кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳрух Султон замонининг охириғача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар. Ва ул ҳазратнинг авлод ва ахфодидин ҳам хуштабъ салотини Зухурға келди: шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Амирий ва Гадойдеклар. Ва форсий мазкур бўлгон шуаро мақобаласида мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бир неча матлаълари борким табъ аҳли қошида ўқуса бўлур. Яъни ул жумодин бири бўлдурким, байт:

Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилғали
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилғали.»¹

Бу даврда тасвирий санъат — миниатюра санъати ва монументал рассомликда ҳам кўтарилиш юз берган. Бир талай миниатюра асарлари майдонга келган. Бизгача етиб келган тасвирий санъат ёдгорликлари Самарқанд, Ҳирот ва Бухорода бу санъатнинг ўзига хос услублари шакллангани, ҳаётни ҳаққоний тасвирлаш томон ривожланиб борганини кўрсатади. XIV аср охири ва XV аср тасвирий санъат ёдгорликларини мавзунга қараб, портретлар, ҳаётий лавҳалар, пейзаж, биноларга ишланган сурат ва нақшлар, китоб безаклари ва бошқа суратларга бўлиш мумкин.

Бу даврда Пир Аҳмад Ғиёсиддин ва Хўжа Абдулҳай Султон Увайс, усто Шамсиддин, Дўст Муҳаммад, Жонгир Бурхоний, Мансур, Шоҳ Музаффар, Мавлоно Шахобиддин Абдулло, Мавлоно Захириддин Азхор, Пирсаид Аҳмад Табризий, Бобонаққош каби жуда кўп мусаввирлар ижод қилганлар.

Самарқанднинг Боғи Шамолидаги Соҳибқирон қурдирган сарой расмларини чизган Пирсаид Аҳмаднинг тенги йўқ мусаввир бўлганини айтиб, унинг санъатидан ҳатто Шарқнинг буюк рассоми Моний ҳам уялар эди, деб ёзадилар. Захириддин Бобур эса Дилкушо боғи

¹ И. Мўминов. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т., 1963, 16-бет.

саройидаги расмларда Темурнинг Ҳиндистон сафари тасвирланганини ҳикоя қилади¹.

XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV аср бошидаги гавжум ҳаёт Самарқандда мусиқа, рақс ва томоша санъатининг жонланишига олиб келгани турли ёзма манбаларда ва миниатюраларда ўз аксини топган.

Темурийлар ҳукмронлиги даврида Самарқанд, Ҳирот ва бошқа шаҳарларда ҳаққ сайиллари ва томошалар оммавий тус олгани ва уларда кенг омма қатнашгани ҳақида Шарафитдин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Клавихо каби ўша даврнинг машҳур муаррихлари қимматли маълумотлар берадилар. Чунончи, Клавихо Самарқандда ўтган шундай сайил ва томошаларнинг гўвоҳи бўлган. Бу ҳақда у қуйидагиларни ёзади: «... Октябрь ойининг тўққизида пайшанба куни подшо ўз набираларининг тўйи муносабати билан бутун шаҳар аҳолисига маълум қилиб, савдогарлар, дўкондорлар, ҳатто газмол сотувчилардан тортиб заргарларгача, барча ҳунармандлар — ошпазлардан тортиб, қассоб ва тикувчи этикдўзларгача, умуман шаҳардаги барча касб эгалари ва касабаларнинг ҳаммаси ўрда атрофида ўз чодирларини тикиб, катта сайил ўтказсинлар ва ҳар бир касаба ўз ҳунарига монанд ўйинлар кўрсатиб ҳаммани хурсанд қилсинлар, деб фармойиш берган. Бу сайилга элчилар ҳам таклиф этилади. Сайилни ўтказиш учун ўрда атрофига ўн тўрт ёки ўн беш мингга яқин чодир қурилиб, ўрда атрофи бениҳоя гўзаллик кашф этган эди². Европа элчилари учун ҳам алоҳида чодир ўрнатилган бўлса керак. Клавихонинг ёзишича, улар яшаган чодир бениҳоя қимматбаҳо шоҳидан ясалиб, унда тўрт оёқли олтин стол қўйилган, ҳар бир столга шароб қўйилган олтин кўзачалар ҳам қўйилган. Шулардан иккитасининг қорни томони йирик дур, зумрад ва қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган, кўзачаларнинг туб томони эса ёқутдан ишланган. Ҳар бир столда ичи дур, атрофи ёқут билан нақшланган олтин қадаҳлар қўйилган.

Бу томоша ўзининг ҳашамати, кўркемлиги, ундаги ўйинларнинг серзавқлиги билан элчиларда чуқур таассурот қолдирган. Томоша тафсилотини Клавихо қуйидагича таърифлайди: «...томошада Темурнинг катта хотини қатнашди. Хонойим қизил ипакдан тикилиб, зар-

¹ Бобурнома. Т., 1958, 60-бет.

² Клавихо. 282—283-бет.

рин тўр билан ҳошияланган, бениҳоя узун кўйлак кийган, унинг орқа этагини ўн беш канизак кўтариб чиқди.. Император хотинининг юзи очиқ бўлиб, бошида дурри-гавҳар; зумрад ва бошқа қимматбаҳо тошлар тақилган, қизил мовутдан тикилган узун бош кийим, унинг устидан эса олтин ил билан тўқилган тўр ташланган эди. Бу бош кийимнинг юқорисида бир кичик кубба ўрнатилиб, унда учта жилоланиб турувчи ёқут ўрнатилган. Уларнинг тепасида товус патидан жигға тақилган... Маликанинг қора сочлари ёзилган ҳолда елкасига ташланган эди... уни уч юз канизак кузатиб чиқди...¹».

«...Император ўтирган хиёбон ёнида жуда кўп созада, ҳофизлар, раққос ва раққосалар ўтирмоқда, мусиқа садолари кўкни кўтармоқда эди... Шу куни турлитуман томошалар кўрсатилди, ҳар бир санъаткор қизиқ ўйинлар кўрсатиб, халқни хурсанд қилди... Подшо иштиёридаги филларни қизил, зангор ва турли рангларда бўяб, уларнинг тепасида катта кажава (эстрада) ўрнатилиб, раққос ва раққосалар ўйин кўрсатар эдилар. Уларнинг ўйини томошабин қийқириқларига сабаб бўлар, ўзининг серзавқлиги билан кишини ҳаяжонга солар эди».²

1404 йили Темур Ҳиндистон сафаридан қайтиши муносабати билан шаҳарнинг Шимолий шарқида, Сиёб бўйидаги «Қани Гил» майдонида ўтказилган ва унда минглаб одамлар қатнашган сайилни ҳам Шарафутдин Али Яздий катта завқ ва шавқ билан ҳикоя қилган:

Бутун одам хурсандчилик билан тўлиб-тошди,
Ҳамма жойда созандалар ўз жойини олди,
Жуда кўп хиёбон ва чодирлар шундай
Безатилган эдики, ҳар бири мовий кўк —
Гумбазлар билан рақобат қиларди.
Ҳамма тоифа касабалар очиқ кўйгил билан
Фазилатли санъатларини намойиш этдилар.
Мақташга сазовар бу одамлар бир баланд хиёбон

Қуриб, ипак гиламлар ташланиб гўзал раққосалар
Ўз жойларини эгалладилар.
Ҳамма ёқда созандалар ўйнаб,
Кўйламоқда эди ҳофизлар...

¹⁻² К л а в и х о... 282—283-бетлар.

Ўларнинг ҳазин овозлари

Ҳатто зуҳро юлдузини ҳам ҳаяжонга соларди.

Улар булбул мисол сайрар, тўти каби сўзлашарди...

Юзлари ой, сарв қомати танноз йигит-қизлар

Гоҳ, ноз-ишва, гоҳ сузилиб ўйнаб, юракларни мафтун қилар,

Гоҳ нақл айтар, гоҳ қиёқлик қилиб халқни кулдиришарди.

Бошқа касабалар ҳам ҳар қайсиси ўзларига

Алоҳида хиёбон ясаган эдилар.

Уларнинг ҳар бири қуёш юзли ва юракларга

Ғулгула солувчи хонандалар билан тўлиб-тошганди.

Куй ва ашулаларнинг ранг-баранглигини

Яллагчи аёлларнинг зебо ҳусни, шаҳло кўзлари

Писта даҳан лабларидан учган ширин саслари

Ҳар бир руд асбобидан чиққан соҳрли оҳанг—

Садолар ҳамма ёққа таралиб, роҳат бахш этар эди дилларга...¹

Клавихонинг 1404 йилда Темур саройида актёрлар томонидан ўйналган ва шахсан ўзи томоша қилган томоша ҳақидаги маълумоти ҳам ўша замон саҳна санъатининг бадий камолот даражасини аниқлаб олишимизда фавқулодда аҳамиятга эга. Бу тўғрида у қуйидагиларни ёзади: «...Темур чоршанба куни чошгоҳдан сўнг элчиларга одам юборди, улар етиб келишганда, подшоҳни ўз саройида фонтан (фаввора) олдида ўтирган ҳолда кўришди. Унинг атрофини аъёнлар қуршаб олган эдилар. «Комедиант»лар ўйин кўрсатдилар»². Гарчанд испан элчиси тилни тушунмагани орқасида қандай «ўйин» кўрсатилгани, унинг мазмунини айтмаган бўлса-да, бу лавҳадан қадимий «комедиант»лар бу даврда ҳам ўз фаолиятларини давом эттирганликларини билиб олиш қийин эмас. Улар шубҳасиз ўша даврдаги машҳур қизиқчи актёрлар бўлганлар. Негаки, соҳибқирон ниҳоят нозик дид ва енгил-елпи ўйинларни ҳуш кўрмайдиган шахс эди. Ундан ташқари, саройда жаҳоннинг ҳар томонидан келган элчилар шарафига ўтказиладиган маросимларда қатнашишга фақат юксак истеъдодли санъаткорларагина рухсат берилган. Чунки саройда кўрсатиладиган томошалар ўзининг камолоти

¹ «Зафарнома», 462-бет. А. М. Беленицкий. «Труды отдела истории культуры и искусства Востока», т. II. Ленинград, 1940, стр. 190.

² К л а в и х о... 136-бет.

билан ўша замоннинг кўркам меъморчилиги ва унинг нақшлари каби гўзал ва нозик бўлиб, буюк Темур давлатининг руҳига монанд бўлиши, ўша замон маданий муҳити ва эстетик онги даражасида бўлишини тақозо этарди.

Испан элчиси яна, Самарқанд атрофида жойлашган катта боғлардаги қасрларда подшо навбатма-навбат дам олар эди, деб ёзади. Соҳибқирон давлат ишлари ва ҳарбий юришлардан ҳориган кезларида шатранж ўйнаган, айрим вақтларда эса шоирларнинг янги шеърларини, воизларнинг янги ҳикояларини, созанда ва ҳофизларнинг хазин куйларини тинглашни севган. Афтидан, элчи ана шундоқ ҳордиқ кезлари ҳақида ёзган бўлса керак. Жаҳонгирнинг ўзи ҳам гоҳида мушоираларга қатнашган, шеър ўқишда тенги бўлмаган. Бу ҳақда Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да: «то олам аҳли билгайларким султон Соҳибқиронгаким, мажлисда пайдарнай хуб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқий бўлур...» «...назм ва насрни андох хуб маҳал ва мовқеъда ўқубдирларким, анингдек бир байт ўқуғони, минг яхши байт айтконча бор¹», деб ёзади.

Тарихдан маълумки, Ғарб ва Шарқ давлатчилигида нотиклик санъати ҳар вақт сиёсий ва ижтимоий аҳамият касб этган. Темур ва темурийлар давлатида ҳам нотиклик санъати — сўз санъатига жиддий эътибор берилган. Самарқанд ва Ҳиротда нотиклик мактаблари бўлиб, уларда Мавлоно Эршод, Қози Хиший, Иброҳим Балхий, Ҳотам асал устозлик қилганлар.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур ҳам тенги йўқ нотик бўлган. Ибн-Арабшоҳнинг «Темур ҳаёти» асарида Темурнинг нотиклигига катта баҳо берган, унинг «...овози жарангдор ва ширали...» бўлганини ҳам¹ ёзган. Бир араб солимасининг гувоҳлигига асосланиб Барбара Брей эса ўзининг «Ибн холдун» сарлавҳали мақоласида Темур нутқ сўзлаганда «...қарашлари ўтли, ёниқ, овози ёқимли, жарангдордир» деб кўрсатган. «Темур тузуклари»нинг кўрсатишича, Жаҳонгир турли ҳудудларда 30 дан ортиқ муҳим кенгаш ва қурултойлар ўтказган.

Шарафиддин Али Яздийнинг гувоҳлик беришича, Соҳибқирон Самарқандда, Қаршида, Шаҳрисабзда, Қо-

¹ А. Навоий. Асарлар, 12-том, Т., 1967, 168—169-бет.

¹ Ибн Арабшоҳ. соч., Т. II. стр. 798 («Жизнь Темура», стр. 52—54).

рабогда, Хуросонда, Озарбайжонда, Дашти қипчоқда, Дамашқ ва бошқа жойларда кенгаш ва қурултойлар ўтказган ва бу йиғилишларда сўзлаб, ўз нотиклик санъати, яъни сўзининг таъсирчанлиги, мантиқ кучи, ихчамлиги, юксак маънавияти, ифодавий қудрати билан ҳамма ни лол қолдирган, сўзлаган вақтда қўл ҳаракатлари ҳам ғоят аниқ, мазмунга мувофиқ бўлган. У ўз нутқларида мунтазамликка, маънодорлик ва узвийликка алоҳида эътибор берган, унда баён қилинган мураккаб фикрлар далил ва исботлар билан ёритилиб ва ойдинлаштириб берилган. Соҳибқирон нутқлари ўхшатишларга бой, мақол ва маталларга ўрин-ўринда мурожаат қилиши билан қизиқарли бўлган, тантанаворлик кашф этган. Бундай мажлисларда давлат арбоблари, қўмондонлар, олим ва фузалолар, санъат ва адабиёт аҳллари қатнашганлар.

«Зафарнома»нинг кўрсатишича, Жаҳонгир давлатни бошқаришда илм-фан вакилларига, доноларнинг маслаҳатига суянган. Чунончи Боилкан шаҳрида 806 (ҳижрий) йилда олим ва фузалолар кенгашида нутқ сўзлаган ва унда «фан ва диннинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан подшоҳларга ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса менга нисбатан бундай қилмайсизлар. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаро турмушини яхшилаш, юртимизда қурилишни кучайтириш, давлатимизни ривожлантиришдир... Мамлакатда хотиржамлик ўрнатишга қаратилган тадбирларни амалга ошириш бош вазифамиздир»¹ деган экан.

Шоҳруҳ Мирзо, Улуғбек, Заҳириддин Бобур ҳам Шарқ нотиклигининг машҳур намоёндаларидан бўлганлар.

* * *

Мовароуннаҳр маданияти, илм-фани, айниқса, Улуғбек замонида яна юксак чўққиларга кўтарилди. XV асрнинг йигирманчи йилларидаёқ Улуғбек Мовароуннаҳр, Урта ва Яқин Шарқда буюк олим ва маданият хомийси сифатида танилди. Натижада илм-фан билан бир қаторда адабиёт, хаттотлик, мусаввирлик, мусиқа ва рақс санъати яна тараққий топиб, Самарқанд нафис санъат марказига айланди.

¹ «Зафарнома». 288-бет.

Улуғбек фақат фан билан машғул бўлиб қолмай, шеърят ва санъат билан ҳам қизиқар, мушоираларда қатнашар, санъат ва адабиёт тараққиётига, унинг намояндаларига кўмаклашар эди. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да, Улуғбек адибларнинг ҳомийсигина эмас, шеърятнинг қадрига етувчи эди, ўзи ҳам шеър ёзар эди, деб кўрсатган¹. Лутфий эса Улуғбек адабиёт ва санъат намояндаларини ўз ҳимояси остига олганини губандагича таърифлайди:

Улуғбекхон билур Лутфий камолин
Ки рангин шеъри солмоқин қолишмас².

XX асрнинг буюк олими, профессор Абдурауф Фитрат Улуғбек даврида Самарқандда ижод қилган самарқандлик Дарвиш Аҳмадий, Қонуний, Султон Аҳмад Наний, мусиқа рисоласи ёзган қорақуллик Хисорий, хоразмлик Али Вафо, мусиқа олими Мавлоно Соҳиб Балхий, шаҳрисабзлик бастакор Абул Барака, машҳур созанда, Навоийнинг муаллими Хўжа Юсуф Бурхон, Навоийнинг тоғаси Муҳаммад Али Ғарибийлар каби ўша замоннинг машҳур созанда ва бастакорлари номини эслаб ўтади. Машҳур мусиқа олими ҳофиз Дарвиш Али Чангийннинг қаламига мансуб «Тухфат ус сурур»да айтилишича, Улуғбек Мирзонинг ўзи ҳам мусиқа олимларидан саналган³.

«Муҳит ат-таворих» тарихий китобида эса Улуғбек ижод этган «Билужий», «Шодиёна», «Ахлоқий», «Табризий», «Усули равон», «Усулий Бахри» каби мусиқа асарлари хусусида сўз боради⁴.

Улуғбек замонида «Боғи майдон»да «чҳил устун», «чинни хона» каби гўзал қасрлар қурилиб, унда илмий мунозаралардан сўнг мушоиралар бўлиб, мамлакатнинг турли томонларидан келган созанда, ҳофизлар ўз санъатларини намойиш қилар эканлар. Тарихий манбаларда зикр қилинишича, бу давр санъаткорлари сафида яллагичи аёллар ва раққосалар ҳам кам бўлмаган. Бу

¹ А. Навоий. Мажолисун-нафоис. 50-бет.

² Ўзбекистон ССР тарихи (бир томлик). Т. 1958, 19-бет.

³ А. Фитрат. Ўзбек классик музыкаси ва унинг тарихи. Самарқанд — Тошкент, 1927 й., 58-бет.

⁴ «Муҳит ат-таворих». Шарқшунослик институти. Қўлёзма. № 835, II-жилд, 687, 102—108-бетлар.

фикрни Улугбек даврини ўрганган машхур олим В. В. Бартольд ҳам тасдиқлайди¹.

Мирзо Улугбек вафотидан сўнг Хуросон, Шарқий ва Шимолий Эрон ҳудудида Темурийларнинг сўнги йирик давлати ҳукмронлик қила бошлаган эди. Пойтахти Ҳирот шаҳри бўлган бу давлат бошида султон Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий турдилар. Бу даврда Ҳирот ўрта Шарқнинг катта ва обод маданий марказларидан бири бўлиб, унга жуда кўп фан, адабиёт, санъат аҳллари тўпланган ва беқиёс истеъдодлар етишиб чиққан эди. Бу давр адабиёти равнақида Сайфий, Сафойий, Хўжандий, Аҳмадий, Муҳаммад Солиҳ, Восифий, Хондамир, Бобур каби юзлаб сўз усталари адолат, вафо, садоқат, мурувват ва соф муҳаббат ҳақида куйладилар. Бу оқим ва кўтарилиш ҳаммадан аввал Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро ижоди ва фаолиятлари билан боғлиқ бўлган. Улар маърифий давлат яратишдаги Амир Темур анъаналарини давом этдириш билан бир қаторда, ўзларининг бутун онгли ҳаётларини, ижод ва тафаккурларини илм-фан, адабиёт ва санъат тараққиётига бағишладилар, турк тилининг адабиётда тўла галабасини таъминладилар. Навоий бутун Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразмда санъат ва адабиёт ҳомийси бўлиб танилди ва уни янги тараққиёт поғонасига олиб чиқди. Навоийнинг мана шу фаолиятини Бобур қуйидагича таърифлайди: «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаски, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлгай»².

Ҳирот тасвирий санъати ўша давр ҳаётини ҳаққоний тасвирлаш билан равнақ топган. XV—XVI асрларда Ҳиротда тасвирий санъатнинг улуг намояндalари Бeҳзод, Мирoқ наққoш, Қосим Али, Маҳмуд Музахҳиб, Хўжа Муҳаммад наққoш ва шoҳ Музаффар каби истеъдодли мусаввирлар ижод қилганлар. Ҳиротда Бeҳзод ўз мактабини ташкил қилдиким, бу кейинги асрлар тасвирий санъатнинг юксак чўққиларга кўтарилишига олиб келди. Буни Хондамирнинг Бeҳзод ижодига берган қуйидаги баҳосидан билиб олишимиз мумкин:

Муйи қаламқаш зи устода
Жон дода ба сурати жамода¹

¹ В. В. Бартольд. Улугбек и его время. Петербург. 1918, Записки Российской АН по истории филологическому отделу, т. XIII, № 5, стр. 94—95.

² Бобурнома. Т., 1948, 112-бет.

³ Н. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., 1965, 232-бет.

(Устозлиги туфайли унинг мўйқалами
Жонсиз суратга жон бағишлар эди).

Ҳирот рассомлари ижодида мавзу ва мазмуннинг ранг-баранглигини кўриш мумкин. Улар ичида театр, муסיқа, рақс санъати акс этдирилган суратлар ҳам кам эмас. Бу эса Ҳиротда муסיқа, рақс, театр санъати кенг тараққий тоғгани ва сонсиз-саноқсиз устозлар ижод қилганларидан дарак беради. Дарҳақиқат, манбаларнинг кўрсатишича, бу вақтда Ҳиротда кўплаб муסיқа рисолалари, муסיқа тарихи ва назариясига оид асарлар майдонга келган.

Заҳириддин Бобур Навоийнинг муסיқа олами ва ҳатто бастакорликдан ҳам хабари борлигини ёзиб, унинг бир қатор муסיқалар ижод қилганини, жумладан, «Нақш»лари ва «Пешров»лари борлигини ҳикоя қилади¹. Таниқли адабиётшунос олим Н. М. Маллаев «Занжирланган шер» сурати шеърларидан бирига асослашиб «Испохон» куйи Навоий ижодига тааллуқли деган фикрга келган.

«Мажолисун-нафоис»да Навоий муסיқа билан шуғулланган шоирларнинг номларини келтирган. Чунончи, хоразмлик олим ва шоир Хўжа Абудал Вофойи Хоразмий XV асрда муסיқа ҳақида рисола ёзган. Бу қаторда Жомийнинг жияни Мавлоно Муҳаммад ҳам тилга олинади. Булардан ташқари Биноий, Муҳаммад Ғарибий, Мавлоно Шайхий, Паҳлавон Муҳаммад, Хўжа Абдулло каби санъаткорларнинг муסיқа тараққиётига қўшган ҳиссалари эътироф этилади. Бу асарда Навоий ўз замонасидаги энг машҳур созанда ва бастакорлардан Хўжа Юсуф Бурхонни ҳам (у Навоийнинг муסיқа устози бўлган) эслаб ўтган².

«Маҳбубул-қулуб» асарининг Мутриб ва муғаннийлар зикрида қисмида «Мутриби тараб афзо ва муғаннийи ғамзидо — иккаласига холу дард аҳли жон қилурлар фидо» деб муסיқанинг одамлар руҳига кучли таъсири тўғрисида ҳам қимматли фикрлар баён қилган³.

«Мезонул-авзон» асарида Навоий — туюқ, туркий, орзуворий, муҳаббатнома, мустазод каби халқ кўшиқларининг 8 тури, уларнинг вазн хусусиятлари ҳақида жуда қизиқарли маълумотлар беради. «Ҳамсатул-мута-

¹ А. Фитрат. Ўзбек классик музикаси. 58-бет.

² А. Навоий. Асарлар. III жилд. Т., 1948, 13—112-бетлар.

³ А. Навоий. Асарлар, XIII жилд. Т., 1966, 23—24-бетлар.

хаййирин» асарида эса Навоий Мавлоно Али Шохнинг тенги йўқ созанда, назарий ва унга бир назарий дарслик ёзишни топширганини айтади. Ундан ташқари, устод Қулмуҳаммад, Хўжа Шахобиддин, Абдулла Марваридий, Мавлоно Биноий каби мусиқашуносларнинг мусиқага онд асарлар ёзганини кўрсатиб ўтади. Навоий «Ҳолати Паҳлавон Муҳаммад» асарини ўз даврининг буюк бастакори, ўн икки мақомнинг такомилланишида катта ҳисса қўшган Паҳлавон Муҳаммаднинг мусиқа ижодига бағишланган. Ҳирот мусиқа маданияти ҳақида Бобур маълумотлари ҳам катта қимматга эга. Унинг ёзишича, донги чиққан устодлар Қулмуҳаммад, Абдулло Марваридий, Ҳусайн Удий, Дарвеш бек, Юсуф Уғлоқий (қубиз), Гулом Шодий, Шайхи Нойи, Шайх Қули (ғижжак)лар Навоийнинг ҳомийлиги орқасида ўз санъатлари билан шуҳрат топганлар, жуда кўп нақш ва пешровлар яратганлар¹. Бобур 1506—1507 йилда Ҳиротда бўлганида «Боғи Сафид» даги Абулқосим Бобур томонидан қурилган «тарабхона»да берилган базмда созандалардан Хўжа ҳофиз, Жалолиддин Маҳмуд нойи ва шохи бачча, ҳофиз Миржон Самарқандийлар қатнашганини ёзади².

Профессор А. Фитрат ҳам XIV—XV асрларда Мовароуннаҳр ва Ҳиротда ижод қилган машҳур созандалардан «нишрат» исмли чолғуни чаладиган устод Абулқосим ва Ҳусайн Бойқаронинг мусиқий муаллими, андижонлик Мавлоно Юсуф Бадийи, танбурда бир тор ортдирган Маҳмуд Шайбоний, Абдуқодир Марғилоний, Хабибуллаи Чангий, Муҳаррабий Чангий, Али шунқор, Мехтар Шамситдин ноғорачи, Мехтар Имом ноғорачи, Алижон каби ўша замон мусиқий усталарининг номини санаб ўтган³. Бу даврда Султон Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий ташаббуси билан қаср, сарой ва кўркам боғларда санъаткорлар тўпланиб, ўз ҳунарларини намойиш қилиш расм бўлган. Восифий шундай йиғилишлардан бири ҳақида қуйидагиларни ҳикоя қилади: Бу базморо йиғилиш дилкушод боғида бўлиб, уларга бадихағўй устозлардан Ҳофиз Басир, Ҳофуз Мир, Ҳофуз Ҳусан Али, Ҳофуз Султон Маҳмуд Анши, Шаҳ Муҳаммад хонанда, Сиёҳчи хонанда, ҳофиз Абахий, ҳофиз Турбатий, созандалардан Ҳасан нойи, Қулму-

¹ Бобурнома. Т., 1948, 99-бет.

² Бобурнома. 228—229-бетлар.

³ А. Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси... 62 бет.

Ҳаммад удий, Ҳасан Балабоний, Али Хонакохий, Муҳаммадий, Хожи Қахитий найи, Аҳмад ғижжакчи, Али Кучак танбурийлар, сўзда баҳслашувчилардан Мир Сарбараҳна, Муин Широзий, Ҳасан Воиз, машҳур латифатарош Бурхоний Гунг, Муҳаммад Бадахший, Ҳиротнинг устоз раққосларидан Мироқ Зафрон, Шомуҳаммад Мироқ, Султон Сирож, Мирзо Наттуз каби юзлаб санъаткорлар таклиф қилинган¹.

Ўша давр созанда, хонанда ва раққосларининг иж- рочилик санъати ниҳоят юксак чўққиларга кўтарилгани тўғрисида Восифий қуйидагиларни ёзади: «Қосим Али Қонуний деган бир созанда бор эдики, ой унинг «қонун» созининг тори «хола» (ўз ўтови)дан сим келтирар, жаннат ҳурлари қонун бурчакларининг намунаси учун жаннат гул дарахтининг гунчаларидан қонун ясовчи устанинг олдига элтар. Агар Жабраил унинг руҳлантирувчи нағмасидан бир наво эшитса, сирра дарахтининг шохидан унинг сози учун кесиб келар ва ўзининг қанотини «овхун учун тақдим қилар эди».

Яна бир жойда «Чақир хонима» деган ашулачи аёл уста муғаннийлардан бўлиб, у қўлига чанг олиб куйлаган вақтида зухра юлдузи хижолатдан ўз созини ерга ташлар ва осмондан ерга тушиб, ўз ўрилган сочини, унинг чангига тор бўлсин учун хушхол бўлиб қуйидаги шогирдлик сўзини бошлар эди: «Эй, чанг чолувчи гўзалим, қачонки, чанг созини чалиб қўйилса, жониманинг ипи бир-биридан узилиб-узилиб унинг чангига ўзини тор ясайди...» Восифий яна Машҳаддаги шаҳар майдонида ўтган томошада бир гўзал аёл ашулачи Абдулло Марваридий басталаган ва халқ ичида кенг тарқалган «Ваёт» қўшиғини жуда таъсирли ижро этганини эслатади.

«Устод Саид Аҳмад ғижжакийнинг ўғли созандалар ичда биринчи саналган бўлиб, қуёш ўз олтин жомини нат ҳурлари ўзларининг мушки анбар сочларини унинг унинг ғижжакчага коса қилишни муносиб кўрган, жанғижжак камончаси учун ўз қўллари билан узиб-узиб, икки бошини бир қилиб тугиб турар эдилар. Устод Ҳасан удий созандаларнинг нодирларидан бўлиб, унинг олдида рухафзо муғаннийлар қуллик ҳалқасини қулоқларига тақиб, ўзларини унинг шогирдлари қаторида тутиш билан фахр қилар ва танбур сингари сандуқ кийналарининг торини рашк тирноғи билан тирнар эди-

¹ Н. Н. Болдырев в Зайнутдин Восифий. Сталинабад, 1957, стр. 41.

лар. Устод Хусайн найи «камолотга етган ироқи араб ва ироқи аҷам орасида созининг овозаси улуғ шуҳрат қозонган эди»¹.

Восифийнинг ҳикоя қилишича, чилдухтарон мавзуида ўтган бир базм мажлисида ҳофиз Мирга ғазал ўқиш, устоз Хусайн найига най чалишни таклиф этилади. Бу мажлисдан асли мақсад Али деган уста бир раққосни ўйнатиш эди. У раққос ниҳоятда гўзал бўлиб, қачонки рақсга киришиб келса, қуёш ва нурли ой унинг тева-рағида ўзларини саргардон қилар ва рақсдан тўхтаб дам олганда мажлисдагилар унинг атрофида парвона-дек чарх урар эдилар. Ҳали у гўзал йигитча рақсдан бўшамасдан, — деб ёзади Восифий, — ўйлаган ғазалимини тугатиб, сўз дуриний тил олмоси билан тешиб, териб, шода ғазал дурини унинг қадамига нисор айла-дим.

Бобур маълумотида кўра, Ҳиротнинг машҳур раққосларидан Саид Бадрнинг ўзи кашф этган «Ҳиротий» номли ўйини шуҳрат топган. Техрон музейида сақланаётган бир миниатюрада Хусайн Бойқаро саройидаги базмлардан бир лавҳа берилган. Унда саройнинг бир залида ўн икки раққоса давра айланиб завқ ва жилва билан рақс ижро этмоқдалар, қўллари жуда нозик учмоқда, майда қадам ташлаб, бармоқ учида ўйнамоқдалар. Раққосларнинг кийимлари махсус тикилган, бир хилда гўзал. Саройнинг иккинчи қаватидан жой олган созандалар ўйинга жўр бўлмоқда. Ҳирот рақс санъати-ни тасвирловчи бундай миниатюралар жуда кўп.

Ҳиротда ҳам халқ сайиллари, томошалар муттасил ўтиб турган. Тарихчилардан Ҳофиз Абру шундай сайилардан бири ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Гўзал ва ҳазин овозли ҳофиз ва созандалар бениҳоя нафис ҳаволар чолиб эрон, араб, турк, мўғул, хитой, олтой куйларини ижро этдилар»².

Абдураззоқ Самарқандий 1412 йилда Ҳиротга Хитой элчилари келиши Шоҳруҳ Мирзо томонидан ташкил қилинган сайил ҳақида батафсил маълумот берган³.

¹ А. Н. Болдирев. Зайнутдин Восифий, Сталинабод, 1957, стр. 266—267.

² А. Белелицкий. Из истории участия ремесленников в городских праздниках в Ср. Азии XIV—XV вв. Труды отдела истории культуры и искусства Востока Ленинградского университета, 1940, стр. 197.

³ Абдураззоқ Самарқандий «Ҳақайиқи Самарқанд» (Тошкент, 1940) мажъмаул баҳрайи «Узбекистон Фанлар академияси Шарҳи» нусхасида, 53-бет.

Ҳирот халқ сайиллари ва томошалари ҳақида Мир-хонднинг «Равзатус-сафо» асарида ҳам жуда қизиқарли маълумотлар анча. Восифийнинг ёзишича, Ҳиротнинг Малик дарвозасига яқин жойда «тарабхона» (махсус томоша кўрсатадиган майдон) бўлган. Унда созанда, хонанда, ҳофиз, раққос ва сўз усталарининг чиқишлари тез-тез ўтиб турган. Афтидан масхарабозларнинг қизиқ ўйинлари ҳам шу тарабхоналарда ижро этилган бўлса керак.

Алишер Навоий «Хайратул-аброр» (олтинчи мулоқот) асарида Ҳирот қизиқларининг чиқишларидан баъзи лавҳалар келтирган:

Улки соқол боғлабон эл кулдурур
Кулки соқолига ўзи келтурур
Қилмоқ учун кўзга фузуун кўркини,
Бошига маймун уч қўяр бурқини
Кулку учун келса улус қошига,
Кулмас улус ёлғиз анинг бошига.

Навоий ўша замоннинг машҳур қизиқларидан Ғиёсиддин, Абдулла Девона, Хўжа Деҳдор кабиларни тилга олади.

Ҳирот қизиқларидан яна бирини Бобур Мирзо ҳам эслаб ўтади. «Чинор боғининг этагига солинган суратхонанинг шарқи-жануб сари ёнида кичикроқ оқ уй қурилиб эди. Гоҳи унда ўлтурур эрдим, анда мажлис бўлди, сўнгра Ғиёс масхара келди, неча қатла мажлисдан қутоиба тариқа буюрилдиким, ихрож қилдилар. Охир шалойи бўлиб, масхаралиқ била мажлисга йўл топди»¹.

Зайнутдин Восифийнинг «Бадоеъул-вақоеъ» асарида найрангбоз Бобо Жамол ҳақида завқ билан қилган ҳикояси ҳам қизиқарлидир. Эчкибоз лақабли Бобо Жамолнинг «усули тугал ва қобилияти таърифдин ташқари, рангин ҳикоялари овомнинг кўнгил саҳифасига ўз муҳаббати нақшини солган эди» деб ёзади.

Шундай қилиб, XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда Темур ва теурийлар давлати даврида маданият, илм-фан, меъморчилик билан бир қаторда, ўзбек халқи санъатининг ҳамма турлари равнақ топди. Унинг намояндалари ўз юксак ижодлари билан жаҳон маданияти ва санъати хазинасига катта ҳисса қўшдилар.

¹ Бобурнома, Т., 1980, III жилд, 56-бет.

МУСАВВИРЛИК САНЪАТИ ҲАҚИДА

Амир Темур XIV асрнинг иккинчи ярмида тузган улкан марказлашган давлат, осойишталикни ўрнатиш, иқтисодиёт ва савдо-сотиқ соҳасида олиб борган сиёсати, мамлакатдаги шаҳарларни ободонлаштириш, илм-маърифат, ҳунар ва касб эгалари қадрини кўтариш натижасида маданият тараққиёти юксак поғонага кўтарилди. Бу маданий юксаклик соҳибқирон ворислари — теурийлар даврида ҳам Балх, Хуросон, Мовароуннаҳр ҳудудларида давом этди.

Бу маълумотлар кўпчиликка маълум, улар ҳақида тарихчи, шарқшунос адабиётчи ва санъатшунос олимлар кўп марта ёзишган. Бу тадқиқотларда келтирилган манбалар орасида Арабшоҳнинг «Ажойиб ал-мақдирфи тарихи Таймур», Бобурнинг «Бобурнома», Восифийнинг «Бадоеул вақоеъ» сингари асарлари тез-тез учрайди. Бу бежиз эмас, чунки тилга олинган рисолалар қимматбаҳо манбаълар бўлиб, улар санои нафисни қадрига етган, ўша замон бадоеул вақоеъларнинг гувоҳи бўлган таниқли ва обрўли шахслар қаламига мансубдир. Шунга қарамай, шу каби тарихий ва адабий манбаълардаги XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV аср маданиятини ёритувчи маълумотлардан ҳалигача етарли фойдаланилмаганмиз деса бўлади. Шу нуқтаи назардан қаралганда У. Уватовнинг Ибн Арабшоҳнинг ҳунарманду усталар ҳақида келтирган маълумотлари муайян даражада қимматга эга бўлиб, ҳанузгача тадқиқотчилар диққатидан четда қолиб келмоқда»¹, деган фикрда жон бор. Жон бор деганимизнинг бойси шундаки, Арабшоҳнинг асаридан тадқиқотчилар, хусусан

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Тошкент, «Меҳнат», 1992 й. Сўзбоши, араб тилидан таржима ва изоҳлари филология фанлари номзоди Убайдулла Уватов тайёрлаган.

Ўзбекистон тасвирий санъати¹ тарихига оид китоб яратган Г. А. Пугаченкова ва Л. И. Ремпеллар фойдаланишган бўлса-да, лекин қисман фойдаланишган. Шу сабабларни назарда тутиб, муаллиф бу мақолада қайд этилган манбаъларга суяниб, Темур ва темурийлар даври наққош-мусаввирлик санъатига баҳоли қудрат назар ташлашга уринмоқчи бўлди.

Амир Темурнинг жаҳонгирлик саъй-ҳаракатлари, улкан марказлашган давлат барпо этиб, Хуросон ва Мовароуннаҳрни ободонлаштиришга, мамлакат пойтахти Самарқандни оламнинг энг улуғвор ва кўркем шаҳарига айлантиришга бўлган ҳаракати ҳақида ёзганларнинг деярли ҳаммаси, Соҳибқирон бу ниятга забт этилган ерлардан келтирилган меъмору-қурувчи, санъатқору-ҳунарманд, олиму-фузало аҳли ҳисобига эришган, деб қайд қилишади. Бундай фикрни қайта-қайта таъкидлаганларига қарамай, уларни тўла-тўқис ҳақ деб бўлмайди. Бу — бир ёқлама қараш. Агар шу фикрни тўғри, деб айтилса, у тақдирда Мовароуннаҳрнинг ободонлиги, шаҳарларнинг гўзаллашгани, меъмورлигу мусаввирлик, наққошу ҳунармандлик, илм-маърифат, қолаверса, бутун маданиятдаги тараққиёт келгинди илм-ҳунар аҳли саъй-ҳаракати ва истеъдодли туфайли бўладию Туронзаминда, Мовароуннаҳр тупроғида, Бухоро ва Самарқандда, Тошкент ва Андижонда маданий муҳит, меъмору-санъатқорлар, шоиру-адиблар умуман бўлмаган бўлиб чиқади. Шу мантиқнинг ўзи бу фикр бир ёқлама эканлигини тасдиқлайди.

Асил манзара эса бошқача, уни тарихимизнинг ўзидан, унда юз берган ҳодиса ва воқеалардан, маданиятимизнинг ўзида мужассам этган ёдгорликлардан биламиз. Ўзимизда ҳам наққошу мусаввирлик санъати, ҳунармандлик юксак даражада бўлганлигини қадимги Термиздан топилган ҳокимлар қароргоҳининг ганч нақшлари, Афросиёбдаги деворий суратлар, Варахша қасридан чиққан ҳайкал ва расмлар, Наршахий, Форобий, Ибн Баттуталарнинг шаҳодатлари тўла-тўқис тасдиқлайди. Тўғри, ислом маданияти оламига қўшилиб халифалик ҳукм сурган ва халқлар маданиятидан озуқа олиб, улар орқали қадимги Юнон ва Рим дунёсининг маънавий бойлигидан баҳраманд бўлган Мовароуннаҳр маданиятида XI—XII асрларда юз берган юксалиш, уй-

¹ Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель, История искусств Узбекистана, Изд. «Искусство», Москва, 1965 г.

ғониш даврининг улкан хазинаси мўғуллар истилоси натижасида деярли кўкка созурилган эди. Бироқ XIV асрнинг ўрталарига келиб Мовароуннаҳрдаги маданий ҳаёт, муҳит жонланди, ўзини ўнглаб олди. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, Амир Темурнинг сиёсати натижасида Мовароуннаҳрга чет эллардан илм-маърифат ва ҳунар аҳли оқими бошлангунга қадар Бухоро ва Самарқандда, Тошкент ва Андижонда, Хўжанд ва Марғилонда маданият, ҳунармандлик, хаттотлик, наққошлик ва мусаввирлик санъати кенг ривож топган эди¹. Мисол учун Самарқандда Устод Гўнг деган мусаввир бўлган. Ҳақиқатан ҳам Амир Темурнинг ватани — Мовароуннаҳрда шу ўлкага хос маданий замин, муҳит бўлмаганда Соҳибқирон ва унинг ворислари даври маданияти ва санъати бу даражада ривож топмаган ва машҳур санъаткорларни етиштирмаган бўлур эди. Бундай пухта замин бўлганини Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон»ида, Амир Давлатшоҳнинг «Тазкират-ушшуаро»сида, Алишер Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис»ида кўрсатилган олиму-фузало шоиру-адиблар ҳақидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Бу асарларда саналган илм-маърифат ва маданият арбоблари бирданига ва ўз-ўзидан ўша замон маънавият осмонида порлаб қолмагандир. Шуниси муҳимки, қайд этилган асарларда, хусусан «Мажолис-ун-нафоис»да олинган ва шеърятга ўз ҳиссасини қўшган деярли ҳар бир шахс илм-маърифатда, ҳунар-санъатда қомусий даражада деса бўлади. Бизга аҳамиятли жиҳати яна шундаки, Навоий ўлчови билан забардаст шоир номига муносиб бўлганлардан йигирматаси ажойиб хаттот, наққош, мусаввир ёки моҳир ҳунарманд бўлган. Шоир хаттотлик ҳунарини, мусаввирлик санъатини эгаллаши табиийдир. Айниқса, бундай ҳол шарқ маданияти, хусусан Мовароуннаҳрда анъанавийдир. Бу фикрни Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаққирин аҳбоб» деган асари ҳам тасдиқлайди. Бу рисолада шоир сифатида тилга олинганлар орасида хаттот, наққош, ҳунарманд ва мусаввирлар кўпдир.

Хўш, Амир Темур ва темурийлар даврида ижод қилган Мовароуннаҳрнинг ўзидан чиққан, Хуросон ва Балхдан бўлган ёки бошқа эллардан келтирилган наққошу

¹ Ўзбекистон тасвирий санъати тарихига оид, жумладан, мумтоз мусаввирлик тарихига, Мовароуннаҳр ва Ўрта Осиё мусаввирлигига бағишланган рисоаларга қаранг.

Мусаввирлардан қайси бирлари ҳақида қайд этилган манбаъларда қандай маълумотлар бор?

Маълумки, Самарқандга ва Мовароуннаҳрнинг баъзи бошқа шаҳарларига Амир Темур усталарни Хоразм-Урганчдан, сўнг Табриздан, ундан кейин Исфихон ва Шероздан, яна Боғдод, Халаб ва Дамашқдан, сўнг Ҳиндистондан келтирган. Бу ҳақда маълумот берадиган манбаълар орасида хусусан Арабшоҳнинг асари ажралиб туради. «Темур Дамашқдан, — деб кўрсатади Арабшоҳ, — фазилат соҳибларини, турли ҳунар аҳллари ва қандай бўлмасин, бирор касб эгаси бўлган моҳир касибларни — тўқувчилар, тикувчилар, санъаткорлар, дурадгорлар, (темир) қалпоқ ясовчилар, отбоқарлар (мол табиблари), чодир ясовчилар, наққошлар, ёй ясовчилар, лочиндорлар — бир сўз билан айтганда, қандай ҳунар аҳли бўлса (бирга) олиб келади»¹.

Дамашқдан сўнг Амир Темур Боғдод томон йўл олиб, «одамларнинг бир қисмини Оллоҳдод (соҳибқироннинг амирларидан бири — А. У.) билан (бирга) Самарқандга жўнатди.»². Бу гуруҳ уч-тўрт ойдан сўнг 1401 йилнинг кузида Самарқандга етиб келади. «Уларнинг сафларида Шом аҳлидан бир гуруҳ (кишилар) бор эдики: (уларнинг) энг кўзга кўрингани вазир аш-Шоҳидийнинг ўғли қози Шиҳобуддин Аҳмад бўлиб, қолганлари эса, мол табиблари, бўёқчилар, шойи тўқувчилар эдилар. Булар Темур Шомдан олиб келган қимматбаҳо юкларнинг аввалгиси ва у терган асирлару бойликлар мевасидан Самарқандга етиб келган дастлабки самара эди»³.

Аммо, Арабшоҳ Амир Темур олиб борган сиёсати оқибатида бошқалар қатори ўзи ҳам ватанидан жудо бўлиб Самарқандга келиб қолгани туфайли Соҳибқиронни кўраолмаса ҳам уни илм-фан ва касибу ҳунармандларга кўрсатган ҳурмати, уларни қадрлагани хусусида эътироз эта олмайди. Амир Темурнинг давлат ишларини тартибли юритиши ва фуқаролар манфаатини кўзлаши хусусида ёзиб бундай давом этади: «У саидларни эъзозлаб, каромат соҳиблари (бўлган) авлиёларни иззату икромли қилди, илму-фан ва унинг аҳлила-

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Тошкент, «Меҳнат», 1992 й., 246-бет.

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Тошкент, «Меҳнат», 1992 й., 250-бет.

³ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Тошкент, «Меҳнат», 1992 й., 252-бет.

рининг ҳурматини ошириб, (уларга) мурувватини сочиб, мартабаларини улуглади...»¹. Бу фикрини рисоланинг бошқа жойида давом эттириб яна шундай ёзади: «Темур олимларга меҳрибон бўлиб, сайиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламолар ва фозилларга тўла-тўкис иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан батамом муқаддам кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мартабасига қўйиб, ўз икрому ҳурматини унга изҳор этарди. Уларга нисбатан ўз муруввати бисотини ёярдики, бу мурувват унинг ҳайбати билан аралаш эди. Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, бу баҳсида инсофу хишмат бўларди... Темур ҳар қандай ҳунар ва касб бўлмасин, унда бирон фазилат ва шарофат бўлса, шу касб эгаларига гоятда меҳр қўйган эди»².

Арабшоҳ Соҳибқирон Самарқандда тўплаган машҳур олимлар, мунажжимлар, санъаткорлардан ўз хотирасида қолганларни тилга олиб табризлик моҳир хаттот Ибн Бадгир, Тожуддин ас-Салмоний, мунажжим ва мисгар мавлоно Аҳмад, шерозлик заргарлардан ал-Ҳож Али ва ал-Ҳож Муҳаммад, Ҳофиз сангтарош ва наққош Олтунар номини алоҳида қайд қилади. «Унинг (Темурнинг — А. У.) наққошлари кўп, уларнинг энг устун Ибн Абдулҳай ал-Бағдодий бўлиб, у ўз санъатида моҳир эди: боғбонлардан Шиҳобуддин Аҳмад ал-Зарқаший; шиша ва мисга нақш соладиганлар ва улардан бошқалар ҳисобсиздирлар. Уларнинг ҳар бири ўз асрининг алломаси, ўз даврининг мўъжизакор (киши)лари эдилар.... Хулласи калом, Темур ҳар бир (фойдали) жонни йиғиб, нимаики бўлса сарасини Самарқандга келтирди. Натижада Самарқандда ҳар бир ажиб фан аҳли намоёндаларидан ва санъатлар ғаройиб услубидан, фазилатидан устун турган ўз соҳасида аллома кишилар йиғилган эди.»³

Ибн Арабшоҳ айтганидек, Амир Темур салтанатида моҳир наққошу-мусаввирлар ва ҳунармандлар сон-саноксиз эди. Агар фақат Амир Темурнинг ҳукмронлик йилларида ижод қилган наққошу мусаввирларнигина эмас, балки темурий шаҳзодалар давридаги «санои нафис» аҳлини ҳам ҳисобга олсак, улар сони янада ортиб

¹ Ибн Арабшоҳ, Амир Темур тарихи, Тошкент, «Меҳнат», 1992 й. 304-бет.

² Ибн Арабшоҳ, Амир Темур тарихи, Тошкент, «Меҳнат», 1992, 86—87-бетлар.

³ Ибн Арабшоҳ, Амир Темур тарихи. Тошкент, «Меҳнат», 1992 й., 86—87-бетлар.

кетеди. Аммо афсуски, биз ҳам, Арабшоҳ сингари уларнинг ҳаммасини кўрсатиб ўтиш имконига эга эмасмиз, фақат баъзиларини эслаймиз.

Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис»ида мусаввирлик билан машғул бўлган шоирлар мавлоно Ҳовоий, мавлоно Фигоний, мавлоно Фазлий, Устод Қул Муҳаммад, мавлоно Шарбатий (Навоийнинг шогирдларидан), Хожа Камолиддин Ҳусайн, заргар ва мисгар мавлоно Ёрий, кулоллардан мавлоно Машриқий ва мавлоно Саидий, мавлоно Хошимийлар бор. Булардан ташқари Навоийнинг рисоласида бир қанча моҳир хаттотлар, жумладан хаттотлар пешвоси Камолиддин Беҳзоднинг устозларидан бири Султон Али ҳам зикр этилган. Ибн Арабшоҳдан фарқли ўлароқ, Навоий тилга олган мусаввирлар ва ҳунармандларнинг аксарияти Хуросон ва мовароуннаҳрликлардир.

Темур ва Темурийлар даврида ижод қилган наққошу мусаввирлардан баъзилари ҳақида Восифийнинг «Бадоъеул вақоеъ» рисоласида ҳам ёзилган. Масалан, Самарқанддаги шишавоз мавлоно Муҳаммад Куфуний боғи-бўстонлар ва чорбоғлар тархни чизадиган уста Хожа Шомуҳаммад Ҳиротдаги Ҳусайн Зардўзи, мавлоно Ҳалил Саҳҳоб, мавлоно Муҳаммад Ҳавофий хаттот номларини келтиради, Бухоро ва Тошкентда Сайрам ва Шоҳруҳияда наққошу сангтарошлар, хаттоту мусаввирлар борлигига ишора қилади.

Восифийнинг китобида машҳур мусаввир ва наққошлардан Камолиддин Беҳзод ижодига, унинг мусаввирлик санъатини ўзига хос хусусиятларига кўп жой берилган. Муаллиф машҳур мусаввир Юсуф Наққош ҳақида, унинг баъзи лавҳалари ва уларнинг яратилиши жараёни ҳақида бир неча бобларда батафсил ёзиб қолдирган. Бу мусаввир яратган асарларга ғалати ва ноёб тақризномадек туюлади. Бундан ташқари, Восифий нодир хаттот ва наққош Ёқут ҳақида ҳикоя қилиб, унинг ижодига бағишланган ривоятларини ҳам эслаб ўтган.

Темур ва темурийлар даврида ижод қилган хаттот ва наққош, мусаввир ва ҳунармандлар ҳақида «Бобурнома» да ҳам анчагина маълумотлар учрайди. Бироқ Бобурнинг номасида биринчи галда XV асрнинг охири ва XVI асрнинг 30-нчи йилларигача ўзи шоҳид бўлган воқеалар ифода этилган. Лекин ўз она ватанида юрган йиллари тахт ворислиги учун жангу жадал ва қочоқликда ўтиб кетганидан, Темур бобоси давлатининг йи-

рик маданият марказлари Самарқанд ва Ҳиротда санскри кунлар бўлгани бойсидан ўша замон маданий муҳити ва бу муҳит вакиллари ҳақидаги маълумотлар тасодиф ҳолатда кўринади. Шу билан бирга «Бобурнома»да ҳиндуларнинг ўзига хос маданияти, хусусан, меъморлиги ва сангтарошлиги — ҳайкалтарошлиги ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Булар орасида Самарқандда Улуғбек даврида бунёд этилган мадраса ва масжид, хонақоҳ ва ҳаммом, боғу-роғлардаги сарой ва чортоқларнинг ажиб нақши-зийнатига эътибор бериб, ўша замондаги наққошу ҳунармандлар санъати юксак бўлганига ишора ва улардан эстетик завқланиш бор. Бадиуззамон мирзо Ҳиротда ҳокимлик қилган вақтда, яъни 1506 йилнинг охирларида Бобур бунда бўлиб, Ҳусайн Бойқаро давридаги маънавий муҳит, унинг тахти атрофида олим ва шоир-мусаввирларни хотирадан ўтказди. Бироқ булар, Жомий, Навоий, Беҳзод сингарилар бўлиб, Бобурдан илгариги муаллифлар таърифида учраган. «Бобурнома»даги биз учун янгилик шуки, унда Ҳиротдаги Боғи Сафид мавзеъсида Тарабхона отлиқ иморатдаги деворий суратлардир. Яна бир қимматли маълумот шундан иборатки, Кобулдаги аллақандай бинода (қасрдаги боргоҳнинг қабулхонасида — аниқлаш қийин) суратхона борлиги таъкидланади. Қизиқ маълумотдан яна бири шундаки, Беҳзоднинг ижоди ҳақида мулоҳаза билдириб, Бобур унинг чеҳракушолик (портрет, нигор тасвир) асарларига ўз баҳосини билдириб кетади.

Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи», Восифийнинг «Бадоеъул вақоеъ», Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ҳамда Бобурнинг «Бобурнома» каби асарларида кўрсатилган наққош, ҳунарманд ва мусаввирлар ва уларнинг ижодий маҳсулини қайд этувчи маълумотлар ана шулардан иборат. Юқорида қайд этилган манбаъларда бадиият ва ҳунар аҳлининг ижоди ҳақида, улар санъатига хос сифат ва хусусиятлар борасида қизиқ фикрлар, наққошу мусаввирлар ҳаётдан олинган ажойиб лавҳалар мавжуд, кўйида айримларини баён қилмоқчимиз. Мисол учун Навоий ўз рисоласида шоир Фирғоний ҳақида «У саҳҳофлик ҳунарини билади ва шу билан бирга мусаввирлик санъатида ҳам моҳирдир» деб ёзади. Мавлоно Фазлий ҳақида эса «ёшлигида мусаввирлик билан машғул бўлган эди ва шу билан бирга шеър битарди. Кейинчалик ўзини ҳақиқий шоир деб топиб мусаввирликни ташлаб кетди ва шеърят билан машғул

бўлиб қолди», дейди. Устод Қул Муҳаммад ҳақида бундай изоҳ беради: «Ёшлигида гижжак чаларди, унинг истеъдодининг сифатлари кўпроқ ана шу санъатида намоеън бўлди... Унинг бошқа хусусиятлари ҳам бор, бу бўлса, илми нуҷум ва мусаввирликка соҳибликдур». Аммо дунёга машҳур мусаввир Қамолиддин Беҳзоднинг устодларидан ва яқин дўстларидан бири бўлган наққошу хаттотлар пешвоси Мавлоно Султон Али ҳақида Навоий батафсилроқ ёзади: «Ҳозирги замонда у Хуросон ва оламдаги салтанатларнинг хаттотлари барини юксакларидан юксакдир... Хаттотликда унга тенг келадигани йўқ ва унинг истеъдоди яхшидур». Яна мавлоно Султон Али Коиний, у ҳам шоир ва хаттот бўлган, хуснихат санъатини мақтаб, уни «Менинг ёзган бир байтимни қадри-қиммати бир танга» деганини эслатиб, Навоий «Хаттотлик, агар ул яхши амал этилган бўлса, у санои нафислари ва сифатларнинг султони дур» деб хулоса чиқаради.

Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи»да ёдга олинган — ҳунарманд, наққош ва мусаввирлар ҳақида юқорида айтилган эди. Муаллиф булардан фақат бир-иккисига таъриф берган. Масалан: «Мунажжимлардан бир гуруҳ моҳир кишиларки, мен уларнинг номларидан мавлоно Аҳмаддан бошқасини билмайман, — деб ёзади Арабшоҳ. — У табиб, мисгар ва юлдузга разм солиб ҳисоб оладиган (олим) эди», ёки «... сангтарошлардан катта бир гуруҳи бўлиб, уларнинг энг кўзга кўрингани Олтун эди. У ўз ҳунарида бир мўъжиза бўлиб, қимматбаҳо тошларга нашқ солар, ақиқа Ёқут (Ҳамовий)нинг хатидан ҳам чиройлик хат билан ўйиб ёзарди». Ёқут эса шоир-адиблар котибу хаттотлар ва наққошу мусаввирлар орасида афсона ва ривоятлар қаҳрамони сингари маълум ва машҳур бўлган. Унинг исми шарифи Навоий, Восифий ва улар сингари кўп аллома томонидан таъриф тасниф этилгандир.

Арабшоҳнинг тарихий рисоласида яна бир неча ҳунарманд ва мусаввирларнинг санъати маҳсулига эътибор берилган, бироқ уларнинг баъзилари самарқандлик ёки мовароуннаҳрлик эмас, балки чет эллик — фаранглардан бўлгани туфайли уларнинг исми-шарифи сир қолган. Мисол ўрнида, муаллиф Амир Темур 1404 йил Самарқанд ёнидаги Конигил мавзеъсида ташкил этган ва невараларининг тўйига бағишланган тантанали маросимдаги меҳнат ва савдо-сотик, косиб ва ҳунарманд

аҳли маҳсулоти кўргазмасидаги ажабтовур нарсалар ҳақида гапириб шуни қайд этади:

«Бу даргоҳнинг ичкарасига Темур учун бир қанча чодир, ҳайма ва ўтовлар тикдилар. Шулар жумласидан бир чодир бор эдики, унинг юқорию қуйисига олтин билан заркаш берилиб, ичию сирти нафис патлар билан патланган эди. Чодирлардан яна бири батамом ҳарирдан тикилиб, турли-туман нақшлар, хилма-хил алвонли бўёқлар билан безалиб тўқилган... Уларнинг ораларида нақшли равоқлар, зарҳал берилган чодирлар, даҳлизлар ва йўлаклар кишини ҳайратга соладиган иншоатлар бор эди. «Бу маконда косиб ва ҳунармандлар яратган ажойиб ва ғаройиб нарсалар жуда кўп экан. Баъзи жойда кўргазмага қўйилган нарсалар устига ажойиб ситоралар ташланган экан. Бу ситоралар таъриф этилишига қараганда осмону фалакдаги ситора эмас, балки бирор-бир тасвир, кўриниш, лавҳани ифодаловчи нарсалар бўлган. Бу фикримизнинг тўғрилигини Арабшоҳнинг қуйидаги тасвири тасдиқлайди: «Шу ситоралар жумласидан мовутдан (ишланган) бир ситора бўлиб, Темур уни Султон Боязид хазинасидан олган эди. У (алоҳида) бир қитъа, унинг эни темир газ билан ўн газга яқин эди. Ситора хилма-хил нақшлар билан нақшланган бўлиб, набобот, иморатлар ва аршлар, турли-туман ҳашоратлар, қушлар, ваҳший ҳайвонлар, кекса ва ёш кишилар, аёллар, болалар расмлари, китобат нақшлари, мамлакатлар ажойиботлари, мусиқа асбоблари ва ҳайвонлар ғаройиботлари ва бошқа суратлар, алвонли бўёқлар билан безатилганки, улар бекаму кўстлик ва етукликда ўта камолга молик эди. (Улар шундай маҳорат билан ишланганки) гўёки бу суратлар ҳаракатга тушиб, сен билан суҳбат қураётгандек ва қуйи эгилиб турган мевалар эса ўзини теришга сени чорлаётгандек туюлади. Бу ситора дунё ажойиботларидан бири бўлиб, у ҳақда (бошқалардан) эшитиш кўз билан кўргандек эмасдир». Бу ситора, муаллифнинг гапига ишонганда, Султон Боязид хазинасидан чиққан бўлса, Боязид салтанати охирида Оврўпонинг анча қисмини ўз ихтиёрига олгани, шу боис фарангларнинг маданияти, бадияти, тасвирий санъати билан яқиндан мулоқотда бўлганини ҳисобга олиб, ситора қандай матодан (мовут дейилган) ишланган, ундаги тасвирларни ва бу тасвирларни ислом мусаввирлигидан фарқи ўлароқ ўта реалистик даражада ифодаланганини назарда тутиб бу ажабтовур ситора суратли гилам-го-

белен деган хулоса чиқарсак ҳақиқатдан унча узоқ бўлмайди. Маълумки, суратли гилам-гобелен Оврўпо, хусусан Франция, Испания мамлакатларида айни ана шу XIV—XV асрлардан бошлаб ривожланган ва қиролу ҳукмронлар, йирик оқсуяклар сарой ва қасрлари хоналарини безатадиган нарсa бўлган. Бу тилга олинган ситора-гобелен Боязид қўлига ўлжа сифатида тушгандир ёки унга фаранглар томонидан юборилган совғасалом бўлиши мумкин.

Агар яна Конибилдаги тўй маросимининг шодиёна муҳитига келсак, бу ерда Арабшоҳ кўзи билан фаранги ситоралар каби ажойиб-ғаройиб нарсалардан ташқари, Самарқанд ҳунармандларининг ҳам моҳирона яратган маҳсулини кўрган бўламиз. «Ҳар бир ҳунарманд, — деб ёзади муаллиф, — ўз ҳунарига боғлиқ нарсада жидду-жаҳд кўрсатди, ҳар бир санъат аҳли ўз санъатига мансуб нарсада имкониятидан ошириб ҳунарини кўрсатдики, ҳатто бир қамиш тўқувчи (қамишдан) мукамал қурол-яроғли бир отлични ясаб чиқарди ва унинг суратини камолига етказиб, ҳатто тирноқларию киприкларидан ёй, қилич ва бошқа тааллуқли нарсаларнинг (ҳаммасини) дақиқ усулида камолига етказиб ясади. Ушбу (анжом)ларнинг барчаси қамишдан бўлиб, уларни ҳеч бир машаққат ва қийноқсиз (ҳаммасини) ўз ўрнига тиклади». Қарангки, оддий бўйрасоз, ўз истеъдоди, бадий ҳаёлот билан даб-дурустдан ҳайкалтарошу мусаввир даражасига кўтарилган. Бу ҳам ажойиботу-ғаройибот эмасми? Бу мисолни келтириб, шунга ўхшаш ғалати ва ноёб ситораларни қайд этиб, Арабшоҳ кўр-газмани тасвирлашда давом этади: «Шунингдек, заргарлар, темирчилар, этикдўзлар, ёй ясовчилар ўз санъату-ҳунарларини намоён қилдилар». Ана шу халқ оммаси ўз меҳнат маҳсулини намоён этиб ҳунармандлик ва санъаткорлик истеъдодини ва қудратини кўз-кўз қилган тантанали маросим ҳақида ҳикоя қилиб, бир сўз билан бўлса-да, муҳожир ҳунарманд ва санъаткорларни эсламаганидан бу кўрғазмада, асосан, ерли халқ намоёндалари қатнашган бўлса керак, деган хулосага келамиз. Арабшоҳнинг китобида мусаввир ва мусаввирлик асарлари ҳақида ҳам озгина маълумотлар бор. Улардан бирида муаллиф Амир Темур чет эллардан олиб келган ҳунар ва санъат аҳли орасида бўлмиш Абдулҳай ал-Бағдодийни кўрсатади. Аммо муаллиф бу мусаввир соҳибқирон наққошларининг «энг устуни» эканлигини «ўз санъатида моҳир» бўлганини тасдиқлашдан

бўлак у ҳақда ҳеч нарса демаган. Аслида эса бу мусаввирнинг ҳақиқатдан ҳам наққошлар пешвоси, ёрқин истеъдод соҳиби бўлгани, ўзига хос бадий воситалар ва услуб яратгани, янгича йўналишлар излагани ҳақида мутахассислар кўп ёзганлар¹. Шунинг учун биз бу ерда у гапларни қайтариб ўтирмаймиз.

Арабшоҳ қолдирган маълумотлар орасида, Амир Темур Самарқандда қурдирган саройлар ичида деворий расмлар бўлгани ҳақидаги гаплар муҳимдир. Бу қасрларнинг қай бирига ўз мажлисларини, ўз суратларини турли шаклларда чиздирган. «...Бирида кулиб турган, иккинчисида қаҳрланган: Ўзгаларида эса жанг тасвири, расмий тантаналар тасвирланади: яна бир хилларида подшоҳлар, амирлар, сайидлар, уламолар ва улуғлар билан суҳбат мажлислари кўрсатилади: унинг ҳузурда қўл қовуштириб турган султонлар хизмат юзасидан бошқа мамлакатлардан келган ўзга подшоҳлару султонларнинг вакиллари, ўзининг ов ҳалқаларию яширин ҳайдаларини, Ҳинд, Дашти қипчоқ ва Ажамдаги зафарли жанглари — душманларининг қай аҳволда енгилиб қочганини кўрамиз. Бошқа бирларида амир авлодлари, набиралари суратларини, айшу ишрат мажлислари ва шарбатли қадаҳлар-у қадаҳ соҳибларини, ўз улфати қўшиқчиларининг, ғазалхонлик куйчиларининг, пок хонимларнинг ва булардан бошқа, унинг бутун умри мобайнида ўзга мамлакатларда воқе бўлган ва бир-бирига уланиб кетган ҳодисаларни учратамиз. Булар ҳаммаси ҳеч бир ноқисиз ва зиёдасиз, қай тазрда юз берган бўлса, шундайлигича акс эттирилди. Бундан мақсад: ўзининг ишларидан ғойибона хабардор бўлиб туриш, уларни ўз кўзи билан мушоҳада этмаганларга яққол намоён қилиб кўрсатиш эди.

Минг афсуски, бу деворий суратлар улар билан безатилган сарой ва қасрлар сингари йўқ бўлиб кетган. Амир Темурнинг XV аср, ундан кейинги вақтларда ишланган суратлари сақланган. Аммо-лекин бу миниатюралардаги соҳибқироннинг тасвири унинг ўзига хос сиймосини, шакл-шамойлини, сифатларини қай даражада тўғри ва аниқ ифода этганлигини, улар Амир Темур давридаги портретлардан кўчирмами ё бўлакча эканлигини ҳалигача тадқиқотчилар исботлаб бермаган. Шунинг учун ҳозирги замон тасвирий санъатидаги уриниш-

¹ Хусусан, Г. А. Пугаченкова ва Л. И. Ремпельнинг «История искусств Узбекистана» мақоласида.

изланишларни бенуқсон деб бўлмайди. Амир Темур қасрининг деворларига ишланган расмлар бежиз эмас эди. Бундай тасвирлар — мусаввирлик воситалари ила қадимги султон саройларини безатиб турган. Афросиёб, Варахшо, Болалик тепадан топилган тасвирлар бунинг гувоҳидир. Шуниси қизиқки, ана шундай деворий расмларни Бобур Мирзо ҳам Ҳиротда кўргани ҳақида ёзади. «Бобурнома»да бу ҳақида шундай дейилган: «...Музаффар мирзо бизни Бобур Мирзо солгон Таробхона отлиқ иморатқа олиб борди. Таробхонада чоғир мажлиси бўлди. Таробхона боғчанинг ўртасида воқеаъ бўлибтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёналик, вале ширингина имораттур, юқориги ошёнда такаллуф кўпроқ қилибтурлар. Бу уйнинг ҳар зилби мусаввирдир, агарчи бу иморатни Бобур Мирзо қилгандир вале, бу тасвирларни султон Абу Саид мирзо буюргандир, масоф ва урушларини тасвир қилибтурлар.»¹ Афсуски Бобурнинг бу маълумоти, Самарқанддаги Амир Темур саройини тасвирий зийнати ҳақидагидек — «Дилкушода ҳам улуғ кўшк солдирубтур, ул кўшкта Темурбекнинг Ҳиндистон урушини тасвир қилибтурлар.»² Қисқагина ва бирон-бир тафсир ва изоҳга ўрин қолдирмайди.

Бертельс ўзининг «Навой ва Жомий» деган асарини Ҳирот ҳақида ёзатуриб «...Боғу шаҳр ёнида 1400 йилда Темур амрига биноан Шоҳруҳга аталган сарой қурилган эди, замондошлар уни оламдаги энг катта саройлардан деб тан олишади. Шуниси қизиқарлики, сарой деворларига тасвирлар ишланардики, бу тасвирлар фақат нақшиндор бўлмай, балки жанговарлик воқеаларни ҳам ифодалайдиган тасвирлар эди.»³ Афсуски Бобурнинг номасида бу ҳақда ҳеч гап йўқ, ваҳоланки муаллифнинг ёзишига қараганда, у Ҳиротда йигирма кун туриб: «Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Хусайн Мирзонинг ҳонақоҳидин ўзга ер кўрилмаган шояд қолмади экин»⁴, деган. Агар у Шоҳруҳнинг саройини кўрмаган экан, демак у (сарой) балки сақланмагандир. «Бобурнома»даги наққошу мусаввирлик ҳақидаги муаллифнинг хаттот Султон Али ва мусаввир Қамолитдин Беҳзод ҳақидаги фикр-мулоҳа-

¹ Заҳиридин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома», Т., «Юлдузча», 1989 й., 175-бет.

² «Бобурнома», 44-бет.

³ Е. Э. Бертельс. «Избранные труды, Навои и Джами. Изд. «Наука», 1965, стр. 186.

⁴ «Бобурнома», 172-бет.

заларга келсак, Бобур камгап. «Хушнавислардан агарчи хейли киши бор, вале борининг саромади насх, таълиқда Султон Али Машҳадий эди,— деб ёзади муаллиф,— Мирзо учун (Султон Хусайн мирзо бўлса керак — А. У.), Алишербек чун қалин китобатлар қилди», «Мусаввирлардан Беҳзод эди, мусаввирлик ишини бисёр қилди. Вале соқолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очадур. Ғабғабини кўн улуғ тортадур. Соқоллик кишини яхши чеҳрали, кушойлик қиладур». Бобурнинг бу танқидий мулоҳазалари қанчалик тўғри эканлигини билиш қийин, чунки биз Беҳзод чизган портретларни ўз аслига солиштириб, қиёслаб кўриш имкониятига эга эмасмиз. Аммо-лекин таъвир борлиқни, аслининг ўзига ўхшашига эътибор берган Бобур гапида жон бўлса керак. Буни тасдиқлаш учун мирзо Ҳиндистонда Мон Синг номли жойда тошдан ясалган фил ва унинг устидаги икки филбон ҳайкалини кўриб, «биайниҳи фил, ҳейли мусобиҳ қилибдурлар» деб ўз таассуротини, яъни худди филнинг ўзи, жуда ўхшатиб қилинган деб ёзган.

Шуни ҳам айтиш керакки, Беҳзод ижодини кузатиб юрган, уни яхши билган, замондошлари, буюк мусаввирга фақат ҳамду санолар ўқиб, унинг ижодидан бирорта нуқсон тополмаганлар. Масалан, Восифийни олайлик. Унинг асаридаги наққошу мусаввирлар ижодига тааллуқли бир жойи — Мир Алишер Навоий мажлисида Камолиддин Беҳзоднинг бир лавҳаси муҳокама си хусусида сўз боради. Бу ҳикоя тасвири кўп марта тилга олинган.

Беҳзоднинг чеҳракушолик санъатини Восифий алоҳида қайд этиб, шундай ҳикоя қилади: «У кўпроқ олам-паноҳ (яъни, Султон Хусайн Мирзо. А. У.) даргоҳининг шафқатли улуғ амирларидан ва йирик арбобларидан бўлган Амир Бобомахмуд суратини ихтилофи ҳолатларда тасвирлайди. Мазкур Амир ажиб сурат ва ғаройиб ҳайбатга эга эди.» Ажойиб қиёфа ва табиа ти эса унинг бениҳоя семизлигидан экан. Йўғонлиги, семизлигига қарамай, ниҳоятда энчил ва ҳаракатчан бу шахс ҳушчақчақ бўлган. Шу боис у чеҳракушолик санъатининг комил устаси Беҳзод эътиборини тез-тез тортиб турган.

Уша замон наққошу мусаввирлари ҳақида ҳикоя қилар экан, Восифий Мавлоно Жалолиддин Юсуф наққош деб ном олган мусаввир ижодига алоҳида эътибор беради. Бу мусаввир Султон Муҳаммад Шоҳруҳия тахтида, сўнг Тошкентда Туркистон вилоятига ҳукмрон

бўлганида унинг хизматида бўлган. Асарнинг икки боби, асосан, ана шу санъаткорга бағишланган. Бобларнинг бири «Аср нодири Мавлоно Жалолиддин Юсуф-Наққошнинг бир йўлбарс овлаётган шоҳсувор суратини келтиргани ҳақида, деб аталади.

Юсуф Наққош бир куни муборак мажлисга бир саҳифа олиб келади. Унда йўлбарс пешонасига найза санчиб турган ёш шоҳсувор тасвирланади. Йўлбарс ҳайбати ва савлатидан оти ҳуркиб кетганини кўрсатиб, мусаввир шоҳсуворнинг довжураклигини яққол намоён этган. Восифий ана шу суратни бундай мадҳ этади: «Алқисса, у шундай бир саҳифа эдики, мабодо нашқ этилган бу сурат фалак ўрмони лавҳида бўлганида шу шоҳсувор шуқуҳидан фалак ўрмони шери гардун майдони найзадори (Миррих) паноҳига қочарди, йўлбарс овловчи шер нақши салобатидан найзодор Баҳром ўз куч-қўланини Асад буржи томон кўтарарди.

Юсуф Наққош эса ана шу суратни мажлис аҳлига совға қилиб, «Таҳсин зевари ва офарин нисори билан муаззиз ва сарафроз бўлди».

Яна кунлардан бирида Юсуф Наққош мартабали мажлис аҳлига Жодак исмли қозининг суратини олиб борган экан. Бу ҳодисага ҳам Восифий асарининг бир боби бағишланган. «...Жаноби Мавлоно Юсуф Наққошки, суратгарлик ҳунарида ва чеҳракушолик касбида шундай даражада эдики... Сеҳргарлар яратган расм унинг сурати олдида хароб бўларди» дейди, кейин ҳалиги лавҳада Қози Жодак ажиб тасвирлангани ҳақида шундай ёзади: «Соқолининг қуюқлиги қари дарахт шохлари мисол, қомати қуруқ шохдек соқоли остидан кўринади. Боши ва чеҳраси жун устига қўнган канадек эди. Унинг соқоли ва мўйлаби олдида денгиз қўтоғи латифроқ, кўринишида калта ва доғдек эди. Бу ориқ бадан ҳалиги фатила соқол, мўйлаб орасидан заиф така пўстиндаги мурдадек кўзга чалинарди. Бу сурат ҳазрати Султонни мунаввар замини нишоти ва муборак хотири завққа тўлишига боис бўлади», — деб ҳикоя қилади Восифий.

Уша замон наққош ва мусаввирлари ҳазил-мутойнабага ошна бўлганлари хусусида яна бир далилни кўрсатиш мумкин. Восифийнинг ҳикоя қилишича, Султон Ҳусайн Мирзо замонда Гавҳаршодбегим мадрасаси олдида занжабил сотувчи бир одам бўлган экан. Унинг соқоли Қози Жодак соқолидан ҳам зўр экан. Ҳар йили Наврўз байрамида Ҳусайн Мирзо амирларига шу одам-

нинг соқолини сотиб олиб келишни буюраркан. «Кейин, — деб давом этади Восифий, — подшо фармони билан наққошлар занжабилфурушнинг соқолини товус думига ўхшатиб ранго-ранг тусга бўядилар, турли нақшлар чизиб безадялар. У одам шундай соқолни савдо домига айлантирди. Нозиктаъб шоирлар унинг соқолининг таърифида ажиб ғаройиб матнлар айтдилар ва фикр покиси билан қил ёрдилар».

«Бадоеъул вақоеъ»да ана шундай ажойиб ва ғаройиб, монийсифат мусаввирлар, улар ижоди ва маҳорати ҳақида нодир маълумотлар бор. Бу асарда машҳур хаттот Ёқут сингари хушнафис котиблар, уларнинг устозлари, устоз ва шогирдлар орасида кечган ҳодисаларни кўрсатувчи лавҳалар ҳам оз эмас.

«Бадоеъул вақоеъ» маълумотларининг бебаҳолиги яна шундаки, улар муаллифнинг санъати ҳақидаги тушунчаларини, бадоеъул мезонларни ҳам намоён қилади. Китобда кўп давлатманд кишиларнинг санъат аҳлига бўлган муносабати, санъаткорларга чиндан ҳомийлик қилгани, санъат қадрига етканлари ҳақида аҳамиятли фикр-мулоҳазалар бор. Мисол ўрнида Мир Алишер Навоийнинг ҳомийлик қилгани ҳақидаги далилни келтириш мумкин. Яна бир мисол: Султон Ҳусайн Мирзо Қозӣ Жодак суратини кўриб, ундан завқланади. Восифий сўзида давом этади: «Замон подшолари ва олий хоқонлар ўз табиатлари хуррамлиги ва хотинларининг фараҳ топиши учун доимо сеҳргар мусаввирларни ва бадеъалар ижодкорлари бўлмиш наққошларни олий пойтахтларда тақлаб, илтифот кўрсатиб, улар ҳолидан хабардор бўлиб турганлар. Бу тарабангиз тоифа ва пок табиат санъат аҳли омманинг ҳузури ва сурури сабабчиси дурлар. Улар одам зотининг энг сара ва хайрли гуруҳидир. Шунинг учун ҳам маърифатли подшоҳ (яъни Султон Ҳусайн Мирзо — А. У.) бу санъат ҳунармандларидан ва бу касб сеҳр офаринларидан устод Беҳзод Наққошники ўз ҳузурида сақлар эди, унга Монийи Соний лақабини берган эдилар».

Амир Темур ва унинг салтанати ворислари — теурийларнинг деярли ҳаммаси ҳунар ва санъат аҳлига хурмат ила қараб, уларнинг меҳнати ва санъатини қадрлаб, ҳомийлик қилиб келгани боис Мовароуннаҳр, қолаверса, Хуросон ва Балхда ҳамда Ҳиндистондаги Бобурийлар подшоҳлигида маданий ҳаёт ва муҳит тараққий этган эди.

МУСИҚА

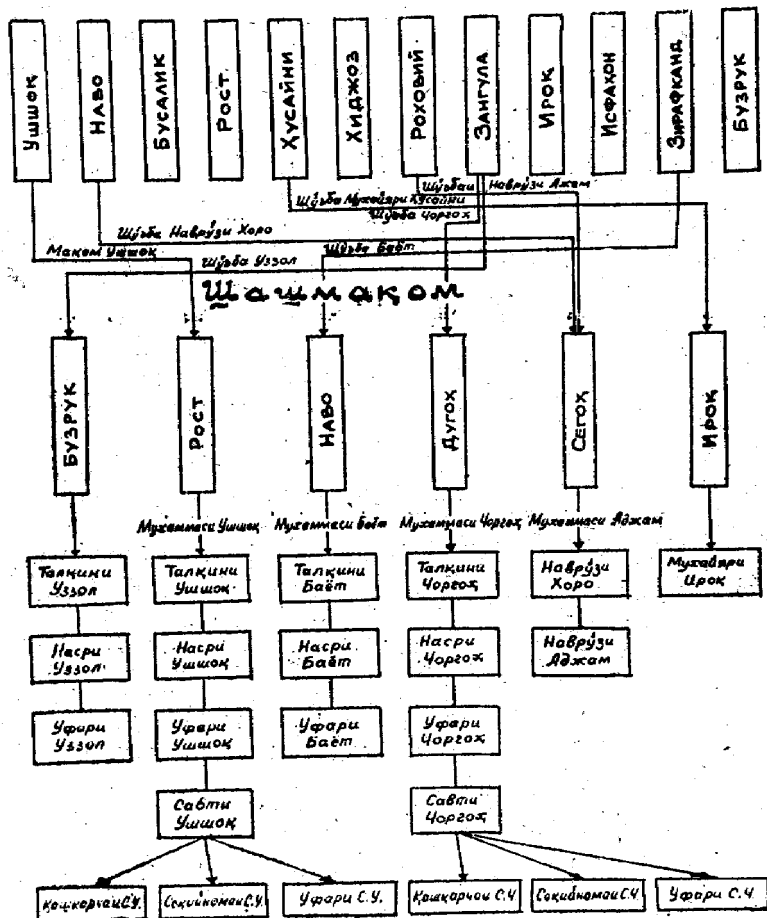
Амир Темур ва Темурийлар даврини муболагасиз нафақат ўзбек халқининг, балки буткул Яқин ва Урта Шарқ элларининг муסיқа санъатлари учун жадал раванак топан, камолат чуққисига эришган, чинакам Уйғониш даври бўлган дейиш мумкин. Зеро, бу халқлар ягона давлатни ташкил этиб, ўзаро самарали маданий алоқалар ўрнатибгина қолмай, айна вақтда Осиё ва Европанинг энг йирик мамлакатлари билан ҳам маънавий боғланиш имкониятига эга бўлганлар.

Темурийлар сулоласининг деярли 5 асрлик (Темурдан—Бобурийларгача) ҳукмронлиги мобайнида хонанда ва созандалар расмий-дипломатик, ҳарбий ва бошқа тантаналарнинг доимий қатнашчиларига айланиб, халқ томошалари, оммавий байрамлар уларсиз ўтмас эди. Бу эса, ўз навбатида, мусиқанинг бошқа санъатлар қаторидан муҳим ўрин эгаллашини таъминлади. Манбаларда келтирилишича, ўзбек халқи мусиқаси қатори ҳарбий-расмий мусиқа турлари, мумтоз мақом санъати, минтақанинг бошқа туркий ҳамда арабзабон, форсийзабон халқларининг мусиқавий фольклори ривож топди. Энг муҳими, мусиқий анжомлар жасорат ва мардлик тимсолларига айланди. «Амр қилдимки,— деб ёзади Амир Темур ўз «Тузуқлар»ида, — қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ё ғаним лашкарини енгса, уни уч нарса билан мумтоз қилсинлар: (биринчиси) фахрли хитоб, туғ ва ногора бериб, уни баҳодир деб атасинлар».¹

Мазкур манбанинг яна бир бўлими, Амир Темурнинг халқ чолғу асбобларига бўлган муносабатини аниқса яққол намоён қилади: «Амр қилдимки, ўн икки катта амирларнинг ҳар бирига битта байроқ (алам) ва бир ногора берилсин. Амир ул-умарога байроқ ва ногора, туман туғи ва чортуғ тақдим этсинлар. Минг-

¹ Темур тузуқлари, Тошкент, 1991. 80-б.

Шувоздажмақом

бошига эса бир туғ ва карнай (нафир) берсинлар. Юзбоши ва ўнбошига биттадан катта ноғора (табал) берсинлар. Аймақларнинг амирларига бўлса, биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт бегларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу берсинлар».¹

Қизиғи шундаки, Соҳибқирон фикрига биноан оддий халқ орасида кенг тарқалган миллий чолғу асбобларимиз қонуний равишда ҳоким ва лашкарбошиларнинг ижтимоий ва ҳарбий мавқеини белгилаб берувчи тимсолга айланди. Темур даврига хос бўлган маънавий кўтаринкилик мусиқа санъатининг деярли барча жабҳалари учун кенг имконият туғдириб берди: созандалик ва хонандалик, мусиқа таълими, бастакорлик ижоди, мусиқа илми буларнинг барчаси камол топди. Асрлар қаърида шаклланган анъанавий «устоз-шогирд» таълим тизими кенг қулоч ёзди. Уз моҳиятига кўра, том маънодаги Уйғониш ҳаракатини яратган бу жараён нафақат Темур салтанатининг пойтахти Самарқандда, балки унинг авлодлари Шохруҳ, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Бобур ва бошқалар давридаги Бухора, Хива, Китоб, Балх, Кобул шаҳарларида ҳам қизғин кечди.

Ўрта асрлар анъанаси шаҳар аҳолисининг касб-корига кўра алоҳида жамоа (маҳалла) бўлиб яшашни тақозо этар эди. Халқ ичида танилган санъаткорлар ҳокимлар фармонига кўра ёки ўзига қулайлик яратиш мақсадида касбдошлари билан жамоа бўлиб яшашни афзал кўрар эдилар. Шунга биноан «хонандалар мавзеси», «созандалар маҳалласи», «бастакорлар кўчаси» жорий этилди. Бу касб соҳибларининг алоҳида обрў ва нуфузга сазовор бўлганлари атрофида, махсус ижод, ижро ва илмий мавқега эга ижодий мактаблар шаклланди.

Мусиқа устозини ҳаммадан устун қўйиб, «устозлар устози», деб улуғлаган Алишер Навоий (ўзи ҳам мусиқий илмга эга бўлиб, бу борада муайян асарлар яратгани маълум) ўзининг «Сабъан-сайёр» асарида қуйидагиларни таъкидлайди:

Санъатим анда саз чолмоқ иши .
Билмайин мен қиб ишимни киши.
Илми адвору фанни мусиқий,

¹ Уша асар, 82—83-б.

Мендин ул илм аҳли таҳқиқий. (1)

Элга таълим этмоқ вирдим. (2)

Кимки устода қавм шогирдим.

Шу боис, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятида (1441—1501) мусиқанинг ўзига хос ўрин эгаллаганлиги тасодиф эмас, албатта. Қолаверса, Навоий тахаллусининг ўзи ҳам нуфузли мусиқий атама «наво» — сўздан ўзак олгандир.

Аллома мусиқа асосларини болалигидан, алифбо сабоқлари билан бирга ўргана борди. Унинг устози Хожа Юсуф Бурҳон ўз даврининг йирик мусиқашуноси ва бастакори эди. Бу ҳақда «Мажолисун-нафоис» асарида қуйидаги маълумотлар бор: «Фақр ва фано тариқида сулук қилур эрди. Ва тажарруд ва инқитоъ расмин кўп маслук тутар эрди. Ва жомеи аҳли тариқи эрди ва мусиқий илмини ҳам яхши билур эрди ва фақир мусиқий фанида анинг шогирдимен. Кўпроқ ўз шеърига мусиқий боғлар эрди. «Исфаҳон» амалин бу байтига боғлабдурким».³

Навоий устозининг шеърларидан намуна келтирар экан, «Исфаҳон» куйининг яратилиш тарихига алоҳида тўхтаб ўтади. Бу маълумотлар Хожа Юсуф Бурҳон ижодининг мақомлар-шаклланишига бевосита алоқаси бўлганлигидан далолат беради. Зеро, зикр этилган куй, аниқроғи, мақом (парда тизими), Амир Темур ва теурийлар давридаги «Дувоздаҳмақом» туркуми таркибида ўнинчи эди.

Навоийнинг ўз даври мусиқий ижодини, кенгроқ олганда, умуман мусиқа маданиятини изчил эътироф этишига унинг Хожа Юсуф Бурҳон қўлида таълим олгани, умри давомида мусиқа санъати намоеңдалари билан доимий мулоқотда бўлганлиги ижобий таъсир этган. Шоирнинг тоғаси Муҳаммад Али Ғарибий шулар жумласидан. Навоий таъбирида: «қатор созларда яхши чолур эрди...».⁴

Бастакорлардан Абдулла Марварид, Ҳофиз Шарбатий, Паҳлавон Муҳаммад, хонандалардан Мавлоно Айний, Ҳофиз Қозоқ, созандалардан Хўжа Қамолитдин Удий, Али Қармал, Хўжа Абдуллоҳ Садр, мусиқий рисолалар муаллифлари Жомий, Биноий, Мавлоно

¹ Ҳақиқатини излаш.

² Тарк этмай, доим бажариб туриш.

³ Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Тошкент 1979.

⁴ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Тошкент. 1966.

Салимий, Мавлоно Риёзийлар Алишер Навоийнинг энг яқин дўстлари бўлганлар. Буларнинг ҳар бири ва бошқа қатор мусиқа санъати намоёндалари хусусида батафсил маълумотлар, ижодларига тавсиф яратган асарларига муносабат, юқорида зикр этилган «Мажолисун-нафоис» саккиз мажлисининг еттитасидан ўрин эгаллайди. Аллома еттинчи мажлисда Темур, Шоҳруҳ ва Темурийлар шажарасининг қарийб 20 авлодига¹ аниқ тавсиф берар экан, ўз эътиборини мазкур шахсларнинг санъатга, илмга бўлган муносабатини аниқлашга қаратди. Хусусан, Шоҳруҳнинг учинчи ўғли Бойсунқур Мирзо ҳақида қуйидагиларни ўқиш мумкин: «Хуштабъ ва саҳий ва айёш ва ҳунарпарвар шодшоҳ эрди. Хаттот ва наққош ва созанда ва гуяндадин мунча беназир кишиким, анинг тарбиятидан ораға кирди, маълум эмаским ҳеч подшоҳ замонида пайдо бўлмиш бўлгай.²

Шахснинг ақлий ҳофизаси, идрок этиш қобилияти, ижодий имкониятларига бўлган изчил қизиқиш Алишер Навоийнинг назмий ва баъзи насрий асарларига хосдир.

Алломанинг Қомусий «Хамса»сини, беш қўшиқ, деб идрок этиш мумкин. Яъни: «Ҳайратул аброр» — фалсафий-ахлоқий мазмунга эга бўлган қўшиқ, «Фарҳод ва Ширин» — жасорат ва ватанпарварлик қўшиғи, «Лайли ва Мажнун» — бетакрор севги қўшиғи, «Сабъан сайёр» вафодорлик қўшиғи, «Садди Искандарий» — ахлоқий қўшиқ деб аталиши мумкин.

Умуман олганда, Алишер Навоийнинг улкан йилномаси «Хазойинул-маоний»ни ҳам қўшиқ, шеърий матнларининг мажмуаси деб фараз қилиш мумкин, чунки уч мингдан ортиқ шеърларнинг аксариятига шоир замондошларидан тортиб, бугунги кун ижодкорларига қадар мусиқа яратишган, яъни уларни мусиқалаштиришган. Бу шеърларнинг айримларини, масалан, «Ёрдин айру...»ни тузилиш жиҳатидан ўзбек мумтоз мусиқасига қиёс этиш мумкин.

Бу ғазал тадриж шаклида ёзилган бўлиб, бир фикр иккинчисига заңжирбанд этилади. Бундай усул мақомларга ҳам хос бўлиб, жумладан, сараҳбор ёки талқин шўбаларида бир оҳанг (интонация)нинг иккинчисига уланишини кузатиш мумкин. Бундаги муштараклик

¹ Уша асар, 59-б.

² Уша асар, 150-б.

асосий фикрнинг чуқур фалсафий маъносини тадрижий тушунтириш мақсадида қўлланган.

Алишер Навоийнинг мусиқа ижодиётига бевосита алоқадорлигини Заҳриддин Бобур ҳам эътироф этган. Алишер Навоий нақшлар (ашула-чолғу асарлари) ҳамда пешравлар (чолғу асарлари) муаллифи бўлганлиги «Бобурнома»да келтирилган. Шоирнинг тузилиш жиҳатидан мураккаб бўлган бундай асарларга имконий ета олиши нафақат Шарқ, балки Ғарб маданияти тарихида ҳам камдан-кам учрайди.

Қолаверса, ярим асрдан кейин, яъни XVI—XVII асрлар бўсағасида яшаб ижод қилган олим Дарвиш Али Чанғий, шу даврдаги оммабоп 24 усулдан — бир қанчаси Улуғбек, 12 таси Ҳусайн Бойқаро, 7 таси эса Алишер Навоий қаламларига мансуб эканлигига гувоҳлик беради.

Шу боисдан XIV аср охирлари — XV аср бошларида яратилган миниатюраларда, айниқса Навоийнинг «Хамса» ҳамда «Девон» асарларининг суратларида «Амал-и Тарона», «Амал-и Бўстон», «Амал-и Гулистон», «Амал-и Ҳаристон» — каби асарларни айтиб ўтиш мумкин.

Минг афуски, бизга қадар уларнинг номларигина етиб келди.

Абдулқодир Мароғийнинг мусиқа назариясига оид — «Гина ва алҳон», «Мақосид ал-алҳон», «Жавомеъ ал-алҳон», «Қанз ал-алҳон», «Шарҳ ал-адвор» ва бошқа тадқиқотлари маълум ва машҳурдир.

Уз салафлари (Сафиуддин Урмавий, аш-Шерозийлар) дан фарқли ўлароқ, Мароғий усул, куй, чолғучлик муаммоларини асосли ва ҳар томонлама тадқиқ этган. Унинг асарлари — XIII—XV асрлар мусиқа ижодиёти, Марказий Осиё мусиқа атамалари хусусида бой маълумот беради.

Темурийлар замонида яшаб ижод этган яна бир йирик мусиқашунос Абдурахмон Жомийдир (1414—1492). У Алишер Навоийнинг устози бўлганлиги билан ҳам машҳурдир. Маълумки, Жомий мусиқий асарлар ҳамда «Рисолайи мусиқи»нинг муаллифидир. Жомийнинг рисолаи асос замин назарий мазмунга эга бўлиб, икки қисмдан иборатдир: «Илми таълиф», «Илми-икозъ». Асарнинг биринчи бўлимида анъанавий равишда мусиқанинг келиб чиқиши, «мусиқа» сўзининг маъмуни, санъатларнинг бурчи каби муаммолар ёритилган. Жомийнинг фикрига кўра, мусиқанинг таркибий

қисмларини ўрганиш «янада гўзал ва нафис санъат» яратиш учун керакдир. Муаллиф ўз фикрларини ўртага ташлар экан, олдинги даврлар мусиқа илми (Абу Наср Форобий) ҳамда ўз замондашлари тажрибасига таянади.

Рисоланинг иккинчи қисмида ўша давр мутахассислари орасида кенг тарқалган усуллар батафсил ёритилган. Рисолада 20 дан ортиқ усуллар ҳақида маълумот бор. Жомийнинг янги усуллар яратишида «чегара йўқлиги», «ихтиёр этган киши янги усул ярата олиши» ҳақидаги фикрлари айниқса қизиқарлидир.

Баъзи маълумотларга кўра мазкур рисола Алишер Навоийнинг илтимоси билан ёзилган, Жомий, шунингдек, мусиқа ижодиётига тўғридан-тўғри алоқадордир. Зеро, Жомий «Нақши Имома»нинг муаллифи, деган маълумотлар бор.

Мазкур рисола ижрочи, бастакор, олимлардан шахсий кечинмаю-тажрибаларини ишга солишни тақозо этар экан, олдинги давр рисолаларидан катта ижодий имкониятлари билан ажралиб туради.

Амир Темурнинг ўзи мусиқанинг ҳис-туйғуларга таъсир имкониятларидан бохабар бўлиб, амалиётда ундан моҳирона фойдаланган.

Замондошларининг кўрсатмаларига биноан Соҳибқирон саройида ўтказилган тантаналарда доимо мусиқачиларнинг ижросини мароқ билан тинглаб, янги яратилган асарларга баҳо беришни хуш кўрган. Унинг бу фазилатларини меросхўрларидан тортиб саркардаларигача — бутун сарой аҳли яхши билган.

Соҳибқирон ҳарбий юришларда ҳам мусиқий асбобларга бўлган ихлосини унутмаган. Жумладан, унинг ҳарбий амалиёт тарихига киритилган қатор кашфиётлари ниҳоятда қизиқарлидир. Масалан, мўъжаз шаҳар ёки қишлоққа ҳужум бошлашдан олдин, у ерга эҳтиёткорлик билан карнайчи ва ноғорачилар киритилган. Эрта тонгда беҳосдан бу асбобларнинг янграши аҳолини доводиратиб, ҳарбийларга катта ёрдам берган.

Амир Темурнинг мусиқий асбобларга бўлган меҳрини унинг ҳарбий юришлари тасвирланган кўпгина миниатюралар ҳам тасдиқлайди.

Темурийлар даврида, саройларнинг бош дарвозалари тепасига махсус ноғорахоналар қуриш одати тусини олган экан, бу ҳол мусиқа санъатига бўлган эътиборнинг яна бир ёрқин далилидир. Маълумки, сарой мусиқий гуруҳларининг — асосан карнайчи ва ноғора-

чилардан иборат етакчиларини ҳукмдорнинг шахсан ўзи тайинлар, уларни «меҳтар» деб аташар эди.

Мазкур тўдалар оммавий байрам ва тантаналарда масалан, Рамазон ойида бозорларда кечаси ўтказиладиган удумларда (бозор-и-шаб) ва ҳоказоларда фаол қатнашарди.

Қатта ва кичик чолғу тўдалари Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» сида, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур асарларига ишланган миниатюраларда кўп учрайди. Энг муҳими, уларни умумий безак сифатида эмас, балки фаолиятини кўрсатиш учун тасвирлашган.

Бизга қадар етиб келган қўлёмалар, XIV—XV аср мусиқа маданияти хусусида бой маълумотга эга бўлиб, бу давр ҳақида тўлақонли таассурот ҳосил қилиш имконини беради. Шунга кўра бу даврнинг ўзига хослиги унда жўшқин ҳаракатчанлик, етакчилик қилганлигидадир, дейиш мумкин. Шу боисдан, айнан мазкур даврда, монументал мақомлар тизими — «Шашмақом»нинг шаклланиши мантиқий поғонасига етди. Бу жараёнга, яъни «Олти мақом» туркумининг майдонга келишига адабий «Хамса»лар, таъсир кўрсатгани эҳтимолдан холи эмас.

Ўтган даврлар тажрибасини ижодий ўзлаштириш, бу икки ижодий тармоқда бирдай намоён бўлди. Бунда шеърӣй тўпламлар учун Низомий Ганжавӣй /1141—1209/ ва Хусрав Деҳлавӣй (1253—1325) «Хамса»лари асос замин бўлган бўлса, «Шашмақом»нинг шаклланиши жараёнида мазкур «Хамса»лар замондоши «Дувоздаҳмақом» худди шу вазифани адо этди.

Асрлар давомида ривожланиб келган бу туркумининг бошқа бир шаклга ўтиши, ниҳоят даражада мураккаб ва кўп муддат талаб этадиган жараёндир. Шунга кўра, XII—XIII асрлар мобайнида шаклланган «Дувоздаҳмақом» айнаи теурийлар даврида ўзининг барқарор кўринишида намоён бўлди. Абдулқодир Мароғӣй, Абдурахмон Жомий, Зайнулобиддин Хусайний рисолалари ҳам буни тасдиқлайди.

XVI асрдан эътиборан «Шашмақом» туркумининг шаклланиш жараёни бошланди. «Дувоздаҳмақом ҳам мустақил равишда давом этган бўлса-да, унинг таркибий қисмлари янги туркумда қўлланилди (Бу ҳақда батафсил жадвалимиз тузилган). Илк даврда «Дувоздаҳмақом» бутун Яқин ва Урта Шарқ халқлари маданиятига бирдай хос бўлган. Теурийлар давридан бош-

лаб эса бу жараёнга муайян маҳаллий хислатлар таъсир эта бошлаган. Натижада, яхлит тизимдан муайян ажралган, миллий хусусиятларга эга бўлган туркум асарлар шакллана бошлаган. Бирламчи тизимдан фарқли ўлароқ, уларда тузилиши (композиция) жиҳатдан ҳамда сонига кўра эркинлик устувор бўлади. Шу алфозда 12 та араб мақоми, 12 та уйғур мақоми, 7 та эрон дастгоҳи, 7 та озарбайжон муғоми, 6 та ўзбек ва тожик мақоми юзага келди. Бу туркумлар ҳам, ўз навбатида, маҳаллий мусиқий шева таъсирида янги мукамал туркумлар яратилишига туртки бўлди. Хусусан ўзбек заминиди Хоразм мақомлари, Фарғона — Тошкент мақом йўллари, турли-туман кўп қисмли чолғу асарлар юзага келди.

Темур ва Темурийлар даврида мусиқий ижод ва ижронинг шиддат билан ривожланиши мусиқий рисола-нависликка ҳам таъсир этмай қолмади. Шу даврга оид қатор рисоалар сақланиб қолган экан, улар мусиқа илмининг юқори савиясидан далолат берибгина қолмай, мусиқанинг муҳит тимсоллари тизими, ўрганилаётган даврнинг мусиқа билан боғлиқ барча хусусиятлари ҳақида қимматли маълумот ҳозирлайди. Масалан, Зайнулобиддин ал-Ҳусайнийнинг «Қонун-и илми ва амали мусиқий» рисоласи форс тилида ёзилган бўлиб, Алишер Навоийга бағишланган. Рисолада муаллиф халқ чолғу асбоби — дуторни илк бор илмий таърифлайди ва уни хотин-қизлар орасида кенг тарқалганлигини айтиб ўтади. Бу маълумот рус шарқшунослари В. Наливкин, М. Наливкина, Н. Остроумов, мусиқашунослар С. Векслер, Т. Визголарнинг: Ўзбек аёлларининг маданиятсизлиги, сарой билан халқ мусиқаси аро муносабат йўқлиги, рисоаларнинг мазмуни амалиёт билан боғланмаслиги... каби «концепциялари»нинг ҳақиқатга зид эканлигини кўрсатади.

Нажмиддин Кавкабий (1480—1535) — йирик олим ва мусиқачи бўлиб, икки рисола — «Рисолаи мусиқий», «Рисолаи дар баёни Дувоздаҳмақом»нинг муаллифидир. Кавкабийнинг фикрига кўра, мусиқа — нафис санъат бўлиб, илоҳий сирларга эгадир. Шунинг учун уни идрок этиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Темурийлар даври илмида мусиқани санъат турларидан деб идрок этиш тадқиқотлар кўламида янги босқич бўлиб, шу давр ижод ва ижро жараёнида ҳам бирдек кечди. Кавкабий куйларни таснифлаш бобида

музиқанинг мураккаб назарий муаммоларини насрий услубда ифодалаш каби кашфиётлар яратди.

Темурийлар даврининг нуфузли манбаларидан яна бири XVI—XVII асрларда яшаб ижод этган кўп қир-рали олим Дарвиш Али Чангийннинг «Тухфатус — су-рур», яна бир номи «Рисолаи музиқий» ни айтиб ўтиш зарур.¹ Ўз ичига жами 12 аср воқелигини қамраган бу асарда даврнинг анъанавий муаммолари қатори 350 га яқин бастакор, хонанда, созанда ва уларнинг ҳомийла-ри ҳатто Темур ва темурийлар ҳақида қимматли маъ-лумотлар бор.

Жумладан, Амир Темур билан Абдулқодир Маро-ғий ҳақидаги ҳикоя ниҳоятда қизиқарлидир. Мароғий-ни қатл этишга аҳд айлаган Темур, Қуръону каримнинг ўта оҳангдор қироати таъсирида ўз шаҳдидан қайтади. Машҳур бастакор Хожа Юсуф Андижоний Темур на-биралари Бойсунқур мирзо билан Иброҳим мирзо ўрта-сида бўлиб ўтган «можарога» сабабчи бўлганлиги ҳа-қидаги ҳикоя ҳам эътиборга моликдир.

Алишер Навоийнинг шеърий мисраларида махсус атамалар кўп учрайдики, улар музиқий ижод жараёни-ни тўлақонли акс эттиради. Жумладан, туз, кўргуз, тут, эт, қил. Амир Темур ва темурийлар даври музиқа-сининг асосий шакл ва услублари: пешрав, савт, нағ-ма, нақш, қўшиқ, суруд, чангу; ҳатто музиқий рисола-ларда ҳам камроқ учраб турадиган — бир ўзакли на-во, навосоз, навобахш, навогар, дostonнавоз ва бошқа сўзлар. Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг оҳанглар билан тўлиб-тошган мисраларига, куйчан тахаллусига қулоқ тутиб, ҳеч бир муболағасиз касбий қониқиш ҳо-сил қилиш мумкин. Биз эса бу ўринда шуни таъкидла-шимиз мумкинки, юқорида зикр этилган жами хабар-лар, муайян тушунчалар XIV—XV асрлар музиқа ама-лиёти, ижодиёти ва илми хусусида қимматли маълу-мотларни ўз ичига қамраган.

Амир Темур ва Темурийлар даври музиқа асбоб-лари турли-туманлиги ва серқирралиги билан ажралиб туради. Масалан, уд (ёғочдан фойдаланилган дарахт

¹ Дарвиш Али Чанги. Трактат о музике. Форсчадан Д. Ра-шидова таржимаси. Қўлёзма. Ҳамза номидаги Санъатшунослик илмий-тадқиқот институти кутубхонаси. Инв. И—879. Тошкент, 1989, 290-б.

² Миниатюры к произведение Алишера Навои—сост. Х. Су-лейман. Тошкент, 1984.

номига кўра) созини араблар фақат бутун Шарққагина эмас, балки Ғарбга ҳам тарқатишган (льютю, лютня ва бошқалар шу асбобдан келиб чиққан) бу даврнинг мусиқа назариясида (мусиқий рисолаларда интервал, тетра-пентахордлар, товушқаторлар белгилаш учун) ҳамда яккахон ва ансамбль ижрочилигида қўлланилган.

Мукаммал мақом тизими ва мақом ижрочилиги танбур асбоби билан узвий бирликда идрок этилади. Мақомларнинг чолғу бўлимларини якканавоз ижросида ҳам, ашула бўлимларининг доира билан ижро этилишида ҳам — танбур ҳануз етакчилик қилади.

Муайян амалиётга мўлжалланган чолғу-ашула ва чолғу ансамбллар (гуруҳлар)нинг ҳарбий-маросим, сарой тадбирлари, оилавий ва бошқа турлари одат тусига киради.

Мусиқий амалиёт буткул ижодий жараённинг шиддат билан ривожланиши, авлоддан-авлодга ўтиб сайқаллана борган мусиқа илмининг равнақи — бу жабҳаларнинг ҳар бири учун алоҳида ва барчаси учун бирдай алломаларнинг майдонга келишига замин ҳозирлайди. Амир Темур саройида машҳур мусиқачи Хўжа Абдулқодир Мароғий (1340—1435) ижод этгани маълум. Бу аллома кўп йиллик умрининг аксарияти қисмини Амир Темур ва Темурийлар саройида ўтказди. Мароғийнинг мусиқачи сифатида юксак қобилиятидан хабардор бўлган Амир Темур, 1393 йилда уни Бағдоддан Самарқандга олиб келган. Бу ерда унга ижод этиши, эрон ва турк халқларининг мусиқаларини изчил ўрганиши учун барча шароит яратилди. Амир Темур вафотидан кейин Мароғий Шоҳруҳ, Халил Султон ва бошқа Темурийларнинг саройида хизмат қилди.

Маълумки, Мароғий бастакор сифатида 200 дан ортиқ асар яратган. Улар қаторида кўп қисмли туркум асарлар, шунингдек усулларнинг янги талқинлари — «Зарб ал-фатҳ», «Чоҳор зарб», «Майатайн», мақом бўлимларидан «Тасниф-и Хўжа» ва бошқалар.

Хуллас, Соҳибқирон Амир Темур ва унинг бир неча поғонадаги ворислари даврида мусиқа санъатининг барча (бастакорлик, ижрочилик, илм ва махсус таълим каби) жабҳалари — ўз тарихидаги энг юксак тараққиёт паллаларига кўтарилди.

БОБУР НАФОСАТИ

«БОБУРНОМА»НИ ВАРАҚЛАГАНДА

Бобур ижодида ва умуман ўзбек мумтоз адабиётида «Бобурнома» алоҳида ўринда туради. Антиқа асар: гоҳ саргузаштларга гиж-гиж рўмон дейсиз, гоҳ минглаб воқеалар, жангу жадаллар, ихтилофлар, гуруҳлар, манзиллар, юртлар, мамлакатлар, табиат манзаралари, осори атиқалар, қурилишлар, боғлар, санъат ва ҳунар неъматлари ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган қомусга ўхшаб кетади. Шунга ўхшаш кўпгина тарихий-бадний асарларни луғат билан қийналиб ўқийсан киши. Баландпарвоз, жимжимадор жумлалар, мадҳиялар ичидан асл фикр, маънони топиш қийин кечади. «Бобурнома» бошқача — тили содда, ихчам, тежамли, луғатга ҳожат йўқ, тарихий рўмон ўқигандай берилиб ўқиб кетаверасан, воқеалар тасвири аниқ ва мухтасар таъриф-тавсифлар хаёлингга олади, кўз ўнгингда жонланади, ҳузур қиласан, киши. Зотан, Бобур ўз асарини туркигўйларнинг жонли, сўзлашув тили, иборалари, мақолларидан кенг фойдаланган ҳолда ёзган бўлиб, ҳаммага тушунарли, қизиқарли чиқишини кўзлаган. Шу жиҳатдан «Бобурнома» ўша замонда бадний ихтиро эди. Асарнинг ўзига хослигини таъминловчи энг муҳим фазилат — бу ростгўйликдир. Унга ўтмишда бу каби воқеаларга хос бўлган афсонавий унсурлар ёт. Бобур ўз кўзи билан кўрган, яхши билган, фикр ҳосил қилган, неча бор текширган воқеалар, сиймолар, табиат манзаралари ҳақида ёзади. Ёлғондан, хаспўшладан ҳазар қилади. Буни Бобурнинг ўзи ҳам эътироф этади: «чун бу тарихда андоқ интизом қилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеани таҳрир этилгай...»¹. Бобурнинг ҳақиқатга, ростгўйликка, чин сўзга эътиқоди шунчалик баландки, у ҳатто ўзини ҳам аямайди, яъни нуқсонларини, айблар-

¹ Бобур. Асарлар, 2т., Тошкент, 1965, 292-саҳифа.

ни, хатоларини, бошига тушган машъум воқеаларни, алам-изтиробларини яширмайди, балки мардона баён қилади. Шу сабабдан ҳам «Бобурнома» Мовароуннаҳр, «Кобул улуси», Ҳиндистон тарихи ва табиати бўйича, шу мамлакатларда XV асрнинг охири ва XVI асрнинг дастлабки ўттиз йили орасида яшаган элатлар, халқларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи, санъати, оғзаки ижоди, байрамлари, маросимлари, томошалари бўйича ишончли манбадир.

«Бобурнома» услуби ва мақсадига кўра воқеанома, ёднома бўлгани сабабли унда санъат ва санъат аҳли ҳақида махсус эмас, балки ҳикоя қилинаётган воқеалар ва шахслар билан боғлиқ ҳолда сўз юритилади. Шунинг учун ҳам бу тўғридаги мухтасар маълумотлар, далиллар, фикр-мулоҳазалар асар бўйлаб сочилган. Қамина «Бобурнома»ни қайта-қайта варақлар эканман, ўша сочиб ташланган маълумотларни бирма-бир териб, уларни ёнма-ён қўйиб, баъзи тарихий манбаалардаги далиллар, қайдлар билан солиштириб ҳаёл сураман. Натижада узук ва сочма маълумотлар, қайдлар, таъриф-тавсифлар бир-бирига уланиб, жонлангандай, манзара ҳосил қилгандай туюлади. Шу асосда Бобуршоҳ босиб ўтган каттақон минтақада XV—XVI асрлар оралиғида ҳукм сурган санъат турлари ва санъат аҳли ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин.

БОБУР НАФОСАТИ

«Бобурнома»ни варақлар экансиз, аввало Бобур сиймосидаги бир-бирига унча яқин бўлмаган икки жиҳат — баҳодирлик билан нозиктабълик сизни ҳайратга солади. Ўз тожу тахтидан айрилиб, юртидан қувилиб, минг бир балоларга учраб, умри от устида, жангу жадалларда кечган бўлса-да, нафосатдан, санъатдан воз кечмади, аксинча, Бобурнинг ҳар куни, ҳар қадами, ҳатто уруш кезларида ҳам санойи нафиса билан ҳамнафасликда ўтди. Қайси юртга, қайси манзилга бормасин ўша жойни кўркам, обод қилиш, боғроғлар барпо этиш, ариқлар қазиб, чиғириқлар ўрнатиб, қақроқ ерларга сув чиқариш, ҳовузлар солиш, кўприк ва тўғонлар қуриш, осори-атиқаларни таъмирлаш ҳаракатида бўлди. Бобур ўзи билан бирга савдогарлар, илм толиблари, ҳунарманд усталарни ҳам олиб юрган. Шулардан бири Устод Шоҳ Муҳаммад

сангтарошдир. Чунончи, Бобур Дулпур яқинидаги Искандар бандидан қуйироқда улкан қизил тош кўради ва Устод Муҳаммадга ундан бир уй ва якпора ҳовуз тарошлашни буюради¹. Орадан бир оз вақт ўтгач, Бобур яна келиб чамалаб қарасаки, бояги тошдан иморат яшаш қийин, шундан кейин ҳовуз тарошлагига қарор қилади. Устод Шоҳ Муҳаммад бошлиқ сангтарошлар ишга киришадилар. Бобур ҳовузга сув келтириш мақсадида шимол томонда чоҳ буюради, унга Искандар банди ортида ҳосил бўлган кўлдан сув келтириш чорасини ҳам кўради. Кўлнинг шарқ тарафида яхлит тошлардан суфалар тарошлашни буюради². Шу тариқа ишни муттасил кузатиб боради. Бир гал иш бошида туриб кўпроқ сангтарошни ишга солиб, ҳовузнинг тубини яхшироқ тарошлатиб, сув қуйдириб, атрофни тарози қилдиради, айти чоқда янги бир обхона ва кичик ҳовуз тарошлашни буюради³. Орадан кўп ўтмай, ҳовуз, чоҳ, йиғирма олтига тарнов, тош устун, тош ариқлар тайёр бўлади. Бобур Оградаги устакорлар дастури билан барча сангтарош, дурадгор, муздурларни инъомлар билан сийлайди⁴.

Биз биргина қурилиш ва унга мутасадди бўлган Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошни эсладик, холос. Кобул улусида, Ҳиндистонда Бобур томонидан амалга оширилган юзлаб қурилишлар олиб борилганлиги «Бобурнома»да ўз аксини топган. Мазкур қурилишларда Бобур билан бирга келган Устод Шоҳ Муҳаммад, Мулло Қосим, Мирак Мирғиёс, Мир сангтарош, Шоҳ Бобойи билан бирга юзлаб ҳинду усталар ишлаганлар, Бобур Ҳиндистонни фатҳ этиш ва унда марказлашган давлат тузиш билан буткул банд бўлса-да, Кобулдаги қурилиш ва ободончилик ишларини ҳам эътиборидан қочирмаган. 1528 йилда Хожа Калонга ёзган хатида арқда ишлаётган Ҳасан Али ва Султон Муҳаммад деган меъморларга «ширин тарҳлик» иморат солиш, Боғи Хиёбон, «Назаргоҳ» боғларини обод қилиш, карвонсарой ва ҳаммомлар қурилишини давом эттириш, ҳовуз қуриш ва ҳоказоларни тайинлайди⁵. Жуда кўп қурилиш, ободончилик ишлари Ҳиндистонда олиб борилган, ал-

¹ Бобур. Асарлар, 3 т., Тошкент, 1965, 195-саҳифа.

² Уша манба, 210-саҳифа.

³ Уша манба, 217-саҳифа.

⁴ Уша манба, 230-саҳифа.

⁵ Уша манба, 238-саҳифа.

батта. «Бир Ограда, — деб ёзади Бобур, — ушбу Огра-нинг сангтарошларидан менинг иморатларимда ҳар кун-да олти юз саксон киши иш қилурлар эди. Яна Ограда ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Қўлда минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди»¹. Бобур бу соҳа-да катта бобоси Амир Темурдан ҳам ўзиб кетганлиги-дан фахрланиб қўяди. Шарофиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»да ёзишича, Темурбек «Масжиди сангин» иморатини солурда ҳар куни турли юртлардан келти-рилган икки юз сангтарошни ишлатган экан.

Нозиктабъ ва табиат шайдоси Бобур гулларни, қуш-ларни, набототни, дарё ва қўллари, тоғу водийларни севган, қовун ва узумни жони дилидан яхши кўрган, боғларда порунж, турунж, лимун, анор ўстирган, сувли ерларга найшакар расм қилган. Бобур Кобул яқинида-ги Дашти шайхга гул сайлига чиқаркан, лоланинг ўттиз уч хилини аниқлайди.

Умуман, Бобур табиатдаги, инсондаги, жамиятдаги гўзалликни бутун борлиги билан чуқур идрок этган. Пойқадами теккан манзилларни, юртларни гўзаллик неъматлари билан безашни ўйлаган. Шу жумладан ўз ҳаётини ҳам, гўзал, тотли, фароғатли, мазмунли кечиши чораларини кўрган.

Ёз, фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,

Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.²

Шундай байт билан бошланадиган газалидан Бобур-нинг уч нарсани — ёз фаслида май ичишни, ишқ дар-дини чекиб, ёр васлига етишни, дўстларнинг суҳбатида бўлиб, ҳар кимнинг табъи ва савиясини тараннум этув-чи шеър баҳсини хуш кўрганини билиб оламиз. Бобур жаҳоннинг ишрати бундан ортиқ бўлмағай, деб хулоса қилади. Шу сабабдан у ўз атрофига нафосатни яхши тушунадиган, ақлли, фаросатли, табъи назми бор, дил-каш кишиларни тўплаган. «Бобурнома»ни кўчирган исми шарифи номаълум хаттот «бир неча аҳли табъким, ушбу подшоҳ доимулавқот суҳбатдин айру қўймас эрди» деб, илми ҳикмат бобида бебадал Абулбақони, назм ва нишода кўзга кўринган Шайх Зайини, шоир Шайх Абулвоҳид, Султон Муҳаммад кўсани, Мавлоно-Шихоб Муаммойини (тахаллуси Фақирий), Мавлоно Юсуф та-

¹ Ўша манба, 139-саҳифа.

² Б о б у р. Асарлар, 1 т., Тошкент, 1963, 67-саҳифа.

бибни, туркий ва форсийда назм айтувчи Сурх Вадонийни, маснавий устаси Мулла Бақонийни, табиб Хожа Низомиддин Али Халифани, хушсухбат Мир Дарвиш Муҳаммад еорбонни, муаррих Хондамирни, унинг иниси Кичик Хожа муҳрдорни, улуғ амир Султон Муҳаммад дўлдойини тилга олади¹. «Бобурнома»дан шоҳ суҳбатлари ва базмларида («чоғир суҳбати» дейди Бобур) Хожа Дўст Хованд, Хисров Мирим, Мирзоқули, Муҳаммадий, Аҳмад Гадойи (Аҳмадий). Турди Дўстбек, Юнус Али, Гадойи тағойи, Мир Хурд асас, Шоҳ Ҳасан, Шоҳбек, Нўмон, Муҳиб Али қўрчи каби ўша давр илми, шеърятидан яхши хабардор амирлар, лашкарбошилар, мусоҳаблар, мулозимлар ҳам қатнашганини билиб оламиз.

Ўз-ўзидан маълумки, бундай суҳбатлар хонанда ва созандасиз, сўз усталари — зарифларсиз, муқаллид ва масхараларсиз ўтмаган. Кўп ҳолларда Бобур паҳлавонларни курашга солиб ва бўлак майдон томошалари уюштириб турган.

Шуни таъкидлаш керакки, подшоҳ Бобурга ҳамда унинг девони ва лашкарбошиларига ўзига хос санъаткорлар дастаси хизмат қилган. Буни, айниқса, Бобурнинг Қобул атрофидаги юришлари таърифида яққол кўриш мумкин. Бобур дастанни (аҳли нағма) деб атайти. Унда Рухдам, Бобожон, Қанбузий, Қосим Али, Юсуф Али Тарёкий, Тенгриқули, Абулқосим, Рамазон лўли деганлар бўлган экан. Бобур дастадаги санъаткорларнинг соҳаси, маҳорати хусусида маълумот бермайди. Дастага асосан созанда, хонанда ва раққос уюшган деб тахмин қилиш мумкин. Ора-чора муқаллид ва масхаралар қўшилиб турган. Чунончи, 1505 йил ёзида Қобул яқинидаги чинор боғидаги суҳбатда Фиёс масхара қатнашган.² Даста Бобурнинг энг яқинлари — сафдошлари ва маҳрамлари иштирокидаги хилват суҳбатларда хизматда бўлган. Бундан ташқари подшоҳ ўз кайфиятига қараб бир ёки икки-уч санъатчи хизматидан ҳам фойдаланиб турган. Ўша 1505 йилнинг муҳаррам ойида Бобур Қандаҳор йўлидаги Қуш Нодир ўлангида тўртбеш кун иситмалаб, сўнг филжумла яхшироқ бўлади. Шунда унинг кўнгли майин бир куй истаб, Нурулло танбурчини таклиф қилади. Бобур Нурулло танбурчининг куйларини роҳатланиб тинглаб турган бир пайтда,

¹ Бобур. Асарлар. 3 т., Тошкент, 42—44—45-саҳифалар.

² Ўша манба, 56-саҳифа.

қаттиқ зилзила рўй беради. «Зилзила бўлгон замон, — деб ёзади Бобур, — жамиъ тоғларнинг бошидан гардлар қўпти. Нурулло танбурчи қошимда саз чоладур эди, яна бир саз ҳам бор эди, ўшал замон ҳар икки сазини илгига олди, андоқ беихтиёр болдиким сазлар бир-бирига урундилар»¹. Шубҳа йўқки, Бобур Нурулло танбурчи ижросида дардли мақом куйларини тинглаган. Нурулло танбурда машқ қилиб турган маҳал зилзила бошланган. Унинг ихтиёридаги иккинчи сазни уд деб тахмин қилиш мумкин. Зотан, ўша замон сазлари ичида уд хийла эътиборли бўлиб, сарой аъёнларига хизмат қилишда ундан тез-тез фойдаланиб туришган. Мусавирларнинг тасвирларида бу ҳол кўплаб учрайди. Бундан ташқари, уд мақом куйларини чалишга қўл келган ва Бобур ҳолатига ҳам мос тушган, деб ўйлаймиз. Нурулло танбурчи моҳир созанда бўлса керак. Зотан, юксак дидли, мусиқа илмидан воқиф шоҳ олдида икки хил созда куй чалиш ҳар кимнинг қўлидан келавермайди. Нурулло танбурчининг атрофидаги тоғлардан тўзон кўтарилиб, ер қаттиқ силкинганда, ўзини ўйламай, икки сазини қўлига олиб, бағрига босиши ҳам унинг мумтозлигидан дарак берувчи аломатдир.

1507 йил ёзида Бобур кемада саҳар чоғи Нурбек деган созанда ижросида уд куйларини тинглаган экан².

Санъатчилар дастаси ҳамма вақт Бобур билан бирга юришган, унинг йигитлари, маҳрамлари қаторида бўлишган. 1510 йилда рўй берган бир воқеа таърифи шундан гувоҳлик беради. «Жина қўрғонидин жолаға³ кирдук, — деб ҳикоя қилади Бобур: — Панжҳир сувининг қотилишида жола тоғнинг тўқунишига урунуб, фарқ бўлаёзди. Рухдам, Тенгриқули, Мир Муҳаммад жолабон жола тоғқа урунган, сувга йиқилдилар. Рухдам била Тенгриқулини ташвишлар била тортиб, жолаға — ўқ чиқордилар. Чини пиёла ва қошуқ ва доира сувга борди.⁴ Ҳикоядан англашилишича, жолада етти киши бўлган экан: Бобур, унинг яқинлари Шоҳ Ҳасан Шоҳбек, Дарвеш Муҳаммад сорбон, Мирзоқули кўкалтош, санъатчилардан Рухдам билан Тенгриқули, жолабон Мир Муҳаммад. Афтидан, Бобур бирон жойда тўхтаб, жоланинг ўзида ёки жоладан қирғоққа чиқиб, бирон хилват гўшада вақтичоғлик қилмоқчи бўлган. Бирин-

¹ Бобур. Асарлар. 2 т., 228-саҳифа.

² Бобур. Асарлар, 3 т., 51-саҳифа.

³ Жола — йўгон ғаровлардан ясалган сол.

⁴ Уша манба, 62—63-саҳифалар.

кётин ҳамма сувга йиқилади ва бир амаллаб чиқиб олишади. Аммо Бобур Мирзони асраб қолишади. Уша оқшом жолабоннинг уйида қўнишади. Балки кўнгилхушлик қилишгандир. Энди Бобур нимага «аҳли нағма» дан фақат кишини жалб этган, Рухдам билан Тенгриқули ким ўзи, деган савол туғилади. «Бобурнома»да ҳеч бир тасодифий маълумот бўлмайди. Шунга кўра, нега Бобур чинни пиёла, қошиқ ва доирани сувга тушиб кетганидан ачингандай эслайди, деб ўйлаб қоласан, киши. Яна бир ўринда Бобур «сувга боргон ҳафтранг пиёла» дейди. «Бобурнома» расмлари» (Тошкент, 1978) мураққасидаги 49-сон расмда айнан шу манзара тасвирланган. Сувда оқиб бораётган доира, унга талпиниб турган киши сурати кўриниб турибди. Шундан доирани ушлаб олишган, деб ўйлаш мумкин. Хуллас, бежиз эмас булар. Етти ранг хитой пиёласи, қошиқ ва доира Рухдам билан Тенгриқулига тегишлидир. Ушбу буюмлар Рухдам билан Тенгриқулининг қўлларида бўлган, сувга йиқилганларида, қўлларидан чиқиб, оқиб кетган. Тўлқин кучли бўлган, бир амаллаб Рухдам билан Тенгриқулининг ўзларини сувдан тортиб олишган. Доира-ку, тушунарли, усул берувчи чолғу; бироқ чинни пиёла билан қошиқ қандай вазифани бажарган, дерсиз. Пиёла билан қошиқ раққоснинг доира усулига мос усул бериб ўйновчи буюмларидан бошқа нарса эмас. Демак, икки санъаткордан бири раққос, иккинчиси чилдирмачи экан. Хўш, унда ким раққосу ким чилдирмачи? Раққос асосий ижрочи — бу раққос, доирачи усул бериб туради, холос. Бобур Рухдамни фақат бу воқеа таърифида эмас, бошқа пайтларда ҳам биринчи ўринга қўяди, Тенгриқули номини эса ундан кейин тилга олади. Бинобарин, Рухдам атоқли раққос бўлиб, Тенгриқули унинг усулчисидир. Рухдам бир қўлида чинни пиёла, бир қўлида қошиқ ушлаб, уларни бир-бирига уриш орқали ёки бармоқларига кийган нохун билан уриб усул ҳосил қилиб ўйнаган.

Бобур ўз ақинлари билан ўтказадиган кўнгилочар суҳбатлари ва гурунгларида созанда ва гўяндаларни тинглаб, ўйинчиларни томоша қилиб, талтайиб ўтирмаган. Бундай йиғинларнинг кўнгилли, завқли, мазмунли ўтиши тараддудини кўрган. Авваламбор йиғиннинг қаерда, қандай шароитда (кемадами, оролчадами, чодир ичидами, аркдами, кимнингдир меҳмонхонасидами, боғдами) ўтишига қараб унинг муайян бадий йўналишда бўлишини истаган. Шу боис йиғинлар гоҳ шеърхон-

лик, гоҳ зарофат, гоҳ шўхлик, ўйин-кулги, гоҳ жиддий илми маъруф тусини олиб турган. Бобурнинг ўзи бунда етакчи, ишбоши вазифасини бажарган, албатта. «Бобурнома»да бунга мисоллар кўп.

Бобур Самарқандни иккинчи навбат олганда, унинг атрофига узоқ-яқиндан зиёлилар йиғила бошлайди. Гарчи юрт нотинч, теварак-атрофда Шайбонийхон таҳдид солиб турган бўлса-да, Бобур ҳузурида турли мазмундаги йиғинлар ўтказилиб турилади. Шундай йиғинлардан бирида Мулло Биноий, шахрисабзлик Хожа Абулбарака Фироқий ва бошқа шоирлар қатнашган. Шунда Биноий бадиҳа йўли билан форс тилида бир рубоий айтади ва унда на егулик ғаллам бор, на кийинишга кийимим, деб ўз аҳволдан шикоят қилади. Бобур шу топдаёқ унга турки рубоий билан жавоб қайтади:

Ишлар бори кўнглунгдагидек бўлгусидур,
Инъому вазифа бори буйрулгусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалга бўю ғалладин уй тўлгусидур.

Шоҳнинг марҳаматидан ўзида йўқ хурсанд бўлган Биноий Бобур рубоийсидаги биринчи мисра қофиясини радиф қилиб, ўзбек тилида бир рубоий айтиб юборади:

Мирзэмки шоҳи баҳру бар бўлгусидур,
Оламда ҳунар бирла сар бўлгусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал агар десам, нелар бўлгусидур.¹

Уларга Фироқий ва бошқа шоирлар ҳам қўшилган. Рубоийлар бир-бирини тўлдириб, аниқ мавзу — егулик ва қийгулик, султоннинг карами атрофида борган. Биноийнинг аҳволи руҳиясига боғлиқ ҳолда ўз-ўзидан туғилган бу айтишув шунчаки мушоира эмас, балки ҳаммада завқ, нозик ҳис-туйғулар уйғотувчи ўзига хос бадиҳа, зарофатдир.

Шоирлар иштирокида ўтган яна бир ажойиб гурунгни эслайлик. Бобур 1525 йил ёзида Қирқариқда жола устида бўлиб ўтган бир мажлис ҳақида ёзади. Унда нуқул байри байт айтилган. Яъни шоир Муҳаммад Солиҳнинг «чи кунадқас» (нима қилсин киши) радифли ғазалидан бир байт эсга олиниб, шу услубда байт тўқиб айтиш буюрилган. Шайх Абул Воҳид, Шайх Зайн, Мул-

¹ Бобур. Асарлар, 2 т., 126—127-саҳифалар.

ла Алихон, Турдибек Хоксор ва бошқа «табъ назми бор эл» байт айтмоқ мақомида бўлганлар¹. Юқорида тилга олинган айтишувдан фарқли ўлароқ, мазкур тортишув кулги-ҳажв ва ҳазил йўлларида олиб борилган. Иштирокчилар ўз байтларида бир-бирлари устидан кулишган. Бобурнинг ўзи, масалан, доимо ҳазил-мутойиба қилиб юрувчи мусоҳиби Мулло Алихонни ҳажв қилади. Аммо Бобур ўз ишидан мамнун бўлмайди. Чунки ўша фурсатда жиддий «Мубаййин» асарини ёзишга киришган, шу боис ўзини «қабих ва зишт» назмидан тийиш, тилни ва фикрни бундоқ енгил ишларга харж қилмасликка аҳд этган бўлади.

Бобурнинг кўп хилват мажлислари жиддий йўсинда ўтган. Шундай мажлислардан бири ҳақида у шундай ёзади:

«Якшанба куни ойнинг ўн олтисида сабуҳий қилиб, хушёр бўлиб, маъжун ихтиёр қилганда, Мулло Ёрак панжгоҳда мухаммас даврида боғлағон нақшини ўткарди. Яхши нақш боғлабтур. Неча маҳал эди, мундоқ нималарга машғуллуқ қилмайду эдим. Манга ҳам дағдаға бўлди, бир нима боғлағаймен. Бу тақриб била чоргоҳ савтини боғладим. Нечунким, маҳаллида мазкур бўлғусидир»².

Уша 1519 йили Боғи Вафода бўлиб ўтган ушбу ўтириш ҳақидаги мухтасар қайддан кўп нарсаларни илғаб олиш мумкин. Аввало шуки, мажлис нуқул мақомхонлик руҳида ўтган. Унда Мулло Ёракнинг қабатида яна бошқа чолғучилар ҳам бўлган бўлиши керак. Бобур уларни эсламайди, чунки мақсади Мулло Ёракнинг моҳир бастакорлигини қайд этишдир. Бобур бастакорнинг «Панжгоҳ» мақомининг мухаммаси йўлида ижод қилган куйини «яхши нақш боғлабтур» деб ижобий баҳолайди. Бинобарин, Бобур мақомни жуда яхши билган, чуқур тушунган. Унинг гапларидан илгари мусиқа билан мунтазам шуғулланганини, ҳарбий юришлар сабабли неча маҳал қўли тегмаганини, Мулло Ёракнинг нақшидан илҳомланиб кетиб қўлга соз олгани ва «чоргоҳ» мақомига бир савт боғлаганини аниқ билиб оламиз. Демак, Бобур шунчаки созанда эмас, уста бастакор ҳам. Мулло Ёрак ўз нақшини илгари басталаган, Бобурга чалиб эшиттирган, холос. Бобур эса ўз куйини ўша тобда басталаган, шундай басталаганки, ўз даврида машҳур бў-

¹ Б о б у р. Асарлар, 3 т., 82-саҳифа.

² Уша манба, 76—77-саҳифалар.

либ кетган. Бундан Бобурнинг нақадар катта мусиқа қобилиятига эга бўлганини тасаввур қилиш мумкин. Бугина эмас. Бобур мусиқа назарияси билан ҳам махсус шуғулланган. «Бобурнома»ни кўчирган хаттот: «Ул подшоҳ мусиқий илмидан ҳам хабари бор эди», — деб ёзади¹. Бошқа манбалардан Бобур чиндан ҳам «Рисолаи мусиқа» ёзгани маълум. Аммо афсуски, ҳозирча мазкур рисола топилмаган.

Хуллас, Бобур мусиқанинг уч таркибий қисми— созандалик, бастакорлик ва мусиқа илмидан яхши хабардор бўлган, созанда ва гўяндаларни юксак қадрлаган, шароит ва кайфиятига қараб соз ва нағма аҳли иштирокида гурунг ва базмлар уюштириб турган.

«Бобурнома»ни варақлар эканмиз, XV—XVI асрларда Марказий Осиё минтақасида расм бўлган томошалар ҳақида яхши тасаввурга эга бўламиз. Бобур отаси Умаршайх, шунингдек, Мовароуннаҳр ва Хуросонда подшолик қилган теурийлар Султон Аҳмад Мирзо, Султон Маҳмуд Мирзо, Бойсунғур Мирзо, Хусайн Бойқаро ҳақида, юртлар, кентлар, урф-одатлар ҳақида батафсил ҳикоя қиларкан, санъат ва санъаткорлар тўғрисида ҳам йўл-йўлакай маълумот бериб боради. Шулардан англашиладики, Бобур замонида уч тоифа томошалар расм бўлган экан: хилват суҳбатлардаги томошалар, тўй ва бошқа оилавий маъракалардаги базм томошалари ва турли байрамларда уюштириладиган майдон томошалари. Хилватона томошалар юқорида тилга олинди. Бобур майдон томошаларидан куштигирлик (кураш), қабоқ ўйин ҳақида кўп маълумот берадики, бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз. Оилавий маросимлар билан боғлиқ томошаларга Хумоюннинг туғилиши шарафига Қобулдаги чорбоғда ўтказилган базмни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Тўй 1508 йил 13 мартда бўлиб ўтган. «Хейли яхши тўй бўлди», — деб ёзади Бобур, бироқ тафсилотини бермайди². Аммо биз «Бобурнома»га чизилган расмларнинг биридан тўй базми қандай ўтганини билиб оламиз. Расм 1573 йили Бобур ҳаётини яхши билган кишилар маслаҳати асосида чизилган, шу боис уни ишончли манба сифатида қабул қилиш мумкин.

Тасвирда боғ, чинор остидаги супачада Бобур ва яна икки мўйсафид ўтиришибди. Олдиларида дастурхон.

¹ Ўша манба, 281-саҳифа.

² Ўша манба, 23-саҳифа.

Бобур тирсаги билан болишга суянган. Сўл томонда тўрт мулозим тик туриб Бобурга хизмат қилмоқда. Супа олдида майдон бўлиб, ўртасидаги мўъжазгина фавворадан сув сочилиб, икки томондаги ариқчалардан оқиб кетмоқда. Майдоннинг атрофида санъаткорлар: ўнг ёнда тўртта аёл — уч созанда (иккитасининг қўлида доира, биттасида дудук) ва 25—30 ёшлардаги тўладан келган раққоса. Ўйин ҳолати. Раққосанинг устида сариқ кўйлак, елкасига оқ рўмол ташлаган, бошида пат қистирилган сариқ қалпоқ, қўлларида қайроқлар, оёқлари яланг. Бўйнида уч шода марварид, белига боғланган зайжир камарнинг бир қисми чиройли осилиб турибди. Билаклари ва оёқларида қўнғироқчалар. Раққоса қўллари кенг ёзиб, бир кафтидаги қайроқларни уриб, иккинчи кафтидаги қайроқларни ёзиб турибди. Боши сал орқага ташланган. Бир оёғи ерда, иккинчи оёғи кўтарилган. Сўл ёнда бешта эркак санъаткор: учта созанда (уд, сурнай, қўш ногора), қарсак чалаётган ашулани ва қўлларига узун қилич ушлаб ўйинга тушаётган соқолмўйловли раққос. Унинг эғнида жигарранг камзул, енглари тирсагигача шимарилган, белида шокилани белбоғ, бўйнида қизил рўмол, бошида пат қистирилган дастор, оёғида мукки, тиззасидан келадиган сариқ лозими кўриниб турибди. У бизга тескари, чап қўлини ёзиб, ўнг қўлини қайириб, ўнг оёғини кўтарганича орқага олиб ўйнамоқда. Унинг ҳолатини ҳозиргина биз томонга қараб турган-у, илкис қиз томонга ўгирилган, деб изоҳлаш мумкин. Шу сабабли оёқлари белигача биз томонда, белидан юқори қисми айланган. Қуйироқда лашкар-бошилардан бири унга маҳлиё бўлиб қараб турибди¹.

Шубҳасиз, расмда тўй томошаларининг бир кўринишигина ўз аксини топган, холос. Боғнинг бошқа майдонлари ва гўшаларида ҳам кулги-ўйин бўлиб ўтган. Балки, кураш, қўчқор уриштириш, масхарабозликлар бўлгандир. Аммо, расмга қараганда, Бобур қошида асосан рақс томошалари кўрсатилган. Қизиги шундаки, мазкур базмда ҳам эркак, ҳам аёл санъаткорлар қатнашган. Тасвирдан улар бир-бирларини кузатиб тургандай, раққос билан раққоса эса ўзаро мусобақа қилаётгандай тасаввур туғилади. Раққос билан раққоса — иккаласи битта рақсни ижро этган, деб бўлмайди. Аммо усуллари, суръати ҳаракатларининг жўшқинлиги билан улар ўйнаган рақслар бир-бирига ўхшаган бўли-

¹ «Бобурнома» расмлари. Тошкент, 1978, 46-расм.

ши мумкин. Раққоса қайроқлар ва қўнғироқчалар билан созандалар усулларини қувватлаб, тез ва қайнаб ўйнаган бўлса, раққос тезкор усулларда қўлларидаги қиличларини турли шаклларда ишлатиб, айланиб, қалтис ва жанговор ҳаракатлар қилиб, ўтириб-туриб, тўлиб-тошиб ўйнаган.

Ҳа, Заҳририддин Муҳаммад Бобур буюк ҳукмдор, мард ва довюррак лашкарбошигина эмас, айна чоқда гўзалликни бутун қалби билан идрок этган, қадрига етган мумтоз санъаткор ҳам. У хассос шоир ва носир, истедодли созанда, ширинзабон зариф. Бобурнинг олимлигини — элшунослиги, шеършунослиги, мусиқашунослигини айтмайсизми. Кўпгина тилларни пухта билиши, таржимонлиги-чи? Умуман, Бобур қайси ишга қўл урмасин, ўша соҳада иқтидорини намойиш қила олган. Унинг тархи билан бунёд бўлган ўнлаб боғлар, сайргоҳлар, қасрлар, масжиду мадрасалар, ҳовузлар, ариқларни бир эсланг.

Бобур қаерда бўлмасин, ўз атрофига фозиллар, шоирлар, санъаткорларни йиғиб, уларга мураббийлик ва раҳнамолик кўрсатган. Ҳунар аҳлини юксак қадрлаган. Шу йўл билан ҳам Мовароуннаҳрда, «Кобул улуси»да, Ҳиндистонда санъатлар тараққиётига муҳим ҳисса қўшган.

БОБУР ЗАРОФАТИ

Маълумки, «Бобурнома» Бобурнинг ўн икки ёшда подшо бўлгани, қадрдон Фарғона вилоятининг таъриф-тавсифи билан бошланади. Вилоят пойтахти Андижонни Бобур меҳр билан таърифлайди. Жумладан, «Эли туркдур, — деб ёзади у. — Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била ростдур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирийда нашъу намо топибтур, бу тил биладур»¹. Бундан ўша даврдаги Андижон аҳолисининг жонли тили адабий тил билан бир экани, Алишер Навоий Ҳиротда шу тил билан шуҳрат қозонгани аён бўлади. Бобурнинг туркини (ўзбек тилини) пухта билгани, ўз ижоди билан уни тарғиб этгани ҳам ана шундан. Умрининг кўпгина қисми гарчи ўзга юртларда кечган, Самарқанд, Кобул ва Ограда тахтларда ўтириб, юрт сўраган, салтанатлар қурган подшоҳ бўлса-да,

¹ Бобур. Асарлар. 2 т., 10—11-саҳифалар.

Бобур ҳеч қачон она юрти Андижонни, Фарғона водий-сини унутмаган, Андижоннинг тили, урф-одатлари, маросимлари, томошаларини дилига жо қилган; ҳавоси, табиати, ноз-неъматларини бир умр қумсаб ўтган. Бир умр Мовароуннаҳрга қайтиш, жонажон Андижонининг ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиш орзуси билан яшаган, бироқ бечора ниятига етолмай, армонда кетган.

1503 йил бошида Бобур Фарғона вилоятидан Хурсонга яхши ва ёмон кунларида жонига ора кирган «икки юздан кўпроқ, уч юздан озроқ» энг садоқатли, синашта ва яқин кишилари билан йўл олади.¹ Улар асосан Андижондан бўлишган. Бобур барча юришларида, жангу жадалларида, давлатни идора қилишда уларга таянган. Шу билан бирга мазкур амирлар, беклар, мусоҳиблар, санъаткорлар, қариндош-уруғлар Бобурни она юрти билан боғлаб турувчи кўприк вазифасини ўтаганлар. Улар иштирокидаги суҳбатлар, машваратларда Андижон тили, урф-одатлари, муомилалари устивор, Фарғонадан етишиб чиққан санъаткорларнинг мавқеи баланд бўлган. Аммо Бобур мансабларга тайинлашда, ер-мулк тақсимоотида амирзодаларни устун қўйган, юртдошларига бошқалардан фарқ қилувчи имтиёзлар бермаган. Шунга қарамасдан, ғанимлари ғийбат қилиб туришган экан. «Бобурнома»да шу тўғрида қизиқ маълумот бор: Қобул давлатига ҳукмрон бўлгач, Бобур Жаҳонгир Мирзо, Носир Мирзо ва баъзи бекларни вилоят ва туманларга ҳоким қилиб тайинлайди, сарсон-саргардонликларда бирга бўлиб келган бекларга, йигитларга эса кентлар ва қишлоқларни беради, лекин барибир гап чиқади. «Ёлғиз бу эмас, — деб ёзади Бобур куюниб, — ҳар қачонким, тенгри таоло давлете берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва Андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд ажаб балоедурким, ҳамиша эл мени ғийбат қилурларким, бойиридин ва Андижонийдин ўзгани рият қилмас. Масал борким: «Душман не демас, тушга не кирмас».²

Бобурнинг гувоҳлик беришича, Қобул вилоятида одамлар ўн бир-ўн икки тилда сўзлашганлар. Шу қаторда ўзбек тилида ҳам. Ҳирот вилоятида ҳам шундай. Ҳиндистон шаҳар ва қишлоқларида эса тиллар ва шева-лар ундан ҳам зиёда бўлган. Мана шундай бир лисоний

¹ Ўша манба, 175-саҳифа.

² Ўша манба, 210—211-саҳифалар.

шароитда Бобур она тилини сақлабгина қолмай, ўз ижоди орқали, махсус айтишувлар, гурунглар ва базмлар уюштириш йўли билан уни муайян даражада ривожлантиришга эришган. Ўз хослари ва ичкилари билан бўлган суҳбатлар, гурунглар, машваратлар, базмлар асосан ўзбек тилида олиб борилган, деб ўйлаймиз. Яқинлари билан кўпинча шу тилда ҳазил-мутойиба қилган.

Маълум бўлишича, Бобур ҳазил-мутойиба қилиб юрувчи кишилардан бири Дарвеш Муҳаммад сорбондир. Бобур уни «хослар таянчи, итхос эгаларининг зубдаси (сараси)» деб атайд¹. Кобул ва унинг атрофидаги сайргоҳларда бўлган суҳбатлар Дарвеш Муҳаммадсиз ўтмаган. Мазкур суҳбатлар одатда чоғир, шароб ичиш, кайфу сафо билан ўтган. Дарвеш Муҳаммад ичмаган, лекин улфатлар билан чақчақлашиб ўтирган. Гулбахор номли манзилдаги бир суҳбатда ёш Дарвеш Муҳаммад ичмай ўтиради, сипоҳиликни тарк этиб, Дарвеш бўлиб олган, кекса Қутлуқ Хожа кўкалтош эса ичади. Ушбу тескари ҳолатни кузатиб турган Бобур Дарвеш Муҳаммадга туркича лутф қилади:

— Қутлуқ Хожанинг соқолидан уят! Дарвеш ва қари ва оқ соқоллиқ, ҳамisha чоғир ичар. Сен сипоҳи ва йигит ва қопқора соқоллиқ, ҳаргиз ичмассен, не маъний².

Албатта, Дарвеш Муҳаммад подшоҳ лутфига жавоб берган бўлса керак, бошқалар ҳам бу ўзига хос айтишмага қўшилгандир. Айтишув «дарвеш» ва «соқол» мавзулари бўйича олиб борилган, деб ўйлаш мумкин. Дарвеш Муҳаммад, гарчи оти Дарвеш бўлса-да, кўриниши, ёшлиги, қора соқоллиги билан сира дарвешга ўхшамайди, бироқ тоиблиги (ичмаслиги) билан таркидунё қилган дарвешни эслатади. Дарвеш хирқасини кийган, соқоли оппоқ оқарган Қутлуқ Хожа эса расмана дарвеш бўлса-да, йигитлар қаторида улфатчилик қилиб, маст бўлиб ўтиришга қараганда, дарвешликдан узоқ. Савол-жавоблар шу мазмунда давом этган бўлса керак.

Бобур суҳбатлари аксар шеърхонлик, зарофат билан, нозик муомилалар билан, одоб доирасида дилхушлик билан ўтган.

Ҳазалларидан бирида шундай сатрларни ўқиймиз:

Туғу-қун бирла бутун мажлиси асру хуш эди,
Мажлис аҳли бори дилхоҳу бори дилкаш эди.

¹ Бобур. Асарлар. 3 т., 294-саҳифа.

² Уша манба, 62-саҳифа.

Бирининг сўзи эди хубу латифу рангин,
Не паришону не бемаънию не чирмаш эди.

Яхши май йўқ ядию, нашъаи май яхши эди,
Нохуш эл йўқ эдию асру ҳавоин хуш эди.

Бори аҳбоб эди ҳозир, бори асбоб эди жамъ,
Созу хонанда била нуқлу майи беғаш эди.

Барча таъзим қилиб бир-бирига мастона,
Гоҳ бошда оёқ эрди, гоҳ оёқда бош эди..¹

Маълумки, Бобурнинг шеърлари. одатда муайян вазиятда, аниқ бир воқеа, ҳолат, кайфият ифодаси сифатида яратилган. Юқоридаги ғазал ҳам кўнгилли бир йиғиндан сўнг (балки ўша мажлис жараёнида) тўқилган бўлиб, унда Бобурнинг аҳбобларнинг ширин, латиф ва рангин сўзларидан, хуш ва нашъали кайфиятидан, созанда ва хонандаларнинг куй ва қўшиқларидан, ўз-аро ҳурмат ва эҳтиромлардан олган таъсиротлари ўз аксини топган. Замонлар ўтиши билан ғазал умуман Бобурнинг инсон ҳақидаги бадий-фалсафий, умумлашмаси даражасига кўтарилган.

Темурий шоҳлар, шаҳзодалар, Бобур Мирзонинг қуршови сўзга, суҳанпардозликка жуда катта эътибор берганлар. Чиройли таъриф ва ташбиҳлар, мазмундор қочиримлар, сўз ўйинлари, ўткир киноялар ва раъмзлар, ҳазил ва ҳажвлар уларнинг диққатидан четда қолмаган. Бобур ҳам бундай айтишувлардан завқланган. «Бобурнома» да муҳрланиб қолган зарофат намуналари ҳам шундан далолат беради. Аммо баъзан чуқур ўйламай айтилган бир гап, ҳазил одамларни бир-бирига ғаним қилиб қўйиши, кўзланган умумий ниятни пучга чиқариши мумкин. Бобур худди шундай бир воқеа ҳақида афсусланиб ёзади.

Жаҳонгир Мирзо Бобурга қўшилиб, Қобул давлатини мустаҳкамлашга унга кўмак бера бошлаган, бундан Бобур мамнун бўлиб юрган бир пайтда, Жаҳонгир Мирзо дабдурустдан ажралиб уруғ-аймоғи билан Бомён тарафга кўчиб кетади. Сабаби кейин маълум бўлади. Жаҳонгир Мирзо бедонани бургут билан тутишни яхши кўраркан. Шунда атрофдагилар: «Олдиму, олдиму?» — деб қичқиришади. Ўша атрофда турган Қосим-

¹ Бобур. Асарлар, 1 т., 57-саҳифа.

бек: «Ғанимни мумдоқ забун қилғонда, қачон қўяр-олур»,— дейди¹. Бу сўз Жаҳонгир Мирзога наштардек қадалади, негаки Қосимбек Бобурни бургутга, Жаҳонгир Мирзони бедонага қиёс қилган эди. Қосимбекка бошқалар ҳам қўшилган. Бобурнинг «яна бир-икки бундин хароброқ ва сустроқ бир сўзни ҳам санад қилдилар» деган гапи шунга ишора².

Жаҳонгир Мирзонинг алам қилиб, аразлаб, кўч-кўчмонини ортиб кетиб қолганича бор. Чунки Қосимбек шунчаки ҳазилкаш эмас, сўз устаси бўлган. Бобурнинг таърифлашича, Қосимбек қавчин — қадимий Андижон қўшин бекларидан. Умаршайх Мирзонинг эътиборли амирларидан бири, кўп йиллар Бобур Мирзо эшигида соҳиб ихтиёр, Хумоюнга бек атка, мардона, «ройи ва тадбири бисёр яхши» кишидир. Ушбу фазилатлари учунгина эмас, зарифлиги учун ҳам Қосимбекни асилзодалар хуш кўрганлар. «Хейли мутояба қилур эди, — деб ёзди Бобур. — Бовужудиким уммий эди, хуштабъона зарофатлар қилур эди».³ Мана шундай ҳазил-мутойибага уста одамнинг оғзидан чиққан аччиқ киноя атрофдагиларда кулги уйғотиб, Жаҳонгир Мирзони мулзам қилган бўлиши турган гап.

Қанча узоқ ва машаққатли бўлмасин, Бобур она юрти Андижон, умуман Фарғона ва Самарқанд вилоятлари билан алоқасини узмаган. У Қобул давлатини ўрнатгач, Мовароуннаҳрдан кўпгина олиму фозиллар, қариндош-уруғ келиб, унинг юксак марҳаматлари ва илтифотларидан баҳраманд бўлганлар. «Бобурнома»да бу тўғрида маълумотлар анчагина.

Бобур Андижон лафзига асосланган ўзбек адабий тилини тоза сақлаш ва бойитишга, ўз муҳотида жонли ўзбек тилидан кўпроқ фойдаланишга алоҳида меҳр-муҳаббат билан қараган, тил билишни олий фазилат деб ҳисоблаган. Унинг ўз она тилидан ташқари форс, тожик, мўғул, араб тилларини мукаммал билган, Бобурий хатини ихтиро қилган, форс тилида фармонлар, хатлар ёзган, мазмундор шеърлар тўқиган. Бобур одамларни тилига, наслига қараб эмас, садоқати, мардлиги, тантилигига қараб ажратган. Унинг кенг миқёсда ўтказилган мажлислари, машваратлари ва базмларида тур-

¹ Бобур. Асарлар, 2 т., 235-саҳифа.

² Уша манба, 5-ша саҳифа.

³ Уша манба. 26—27-саҳифалар.

ли тиллар ва лаҳжалар янграган. Фақат Бобур қайси тилда бўлмасин, соф ва бамаъни сўзлашни тарғиб қилиб, аралаш-қуралаш лавзларни ёқтирмаган, деб ўйлаймиз.

Чунончи, 1519 йилда Одинапур яқинидаги Боғи Вафода ўтган бир йиғинда Бобур махсус соф сўзлаш мисобақаси уюштирган экан. Аввалида кир сортча (форсча айтса, товонига аёғ ичсин, сўнгра ким туркича (ўзбекча) айтса, аёғ ичсин, деб шарт қўяди. Иккала ҳолда ҳам кўп киши енгилди.¹ Бобур ушбу тортишувни «мутояба» деб атайди. Лекин бу шунчаки ҳазил эмас, мақсадли айтишмадир. Мақсад — қайси тилда бўлмасин соф сўзлашга интилиш. Албатта, гап бадий айтишу ҳақида бормоқда. Бобурнинг ким «сортча айтса», ким «туркича айтса» дегани шунга ишора. Утиришда ҳам ким ўз қизиқиши, билими доирасида келишилган тилда шеър ёки латифа айтган, ҳикоя қилган, бадиҳагўйли билан ўзининг зарофатда эришган ютуқларини намоён этган бўлса ажаб эмас.

«Бобурнома»ни варақлар эканмиз, ўнлаб зарифлар шеърхон ва қиссахонларнинг исми шарифларига кўзи миз тушади.

Умаршайх қуршовида Мир Ғиёс деган киши бўлган Бобурнинг тоғаси, Султон Абусайд Мирзо, сўнг Умаршайх эшигида, Умаршайх вафотидан сўнг, Султон Маъмур қошида хизмат қилган. «Кулагач ва ҳазол киши эди», — деб таърифлайди уни Бобур². Мир Ғиёс Вай Лоғарий билан мусоҳиб экан³. Бундан баъзи суҳбатларда Мир Ғиёс билан Вайс Лоғарий муайян мавзуда бир-бири билан тортишган деб тахмин қилиш мумкин.

Бобур Султон Маъмур Мирзо амирларидан бўлмиш Айюб деган кишини ҳам (ҳазол ва ҳарроф эди) деб таърифлайди⁴.

Айниқса, Хусайн Бойқаро қуршовида сўз усталари, зарифлар кўп экан. Бобур беклар орасида ҳам зарофат бобида шухратли кишилар бўлганини қайд этади. Жумладан, Жаҳонгир барлос ҳақида ёзади. «Ҳаракат ва саканоти зарофат ва латофат била эди. Хушмаош киши эди... Бадиуззамон Мирзонинг мусоҳиби эди»⁵. Мирзо Аҳмад Али Форсийни «агарчи шеър айтмас эди,

¹ Б о б у р. Асарлар, 3 т., 77-саҳифа.

² Б о б у р. Асарлар, 2 т., 28-саҳифа.

³ Уша манба, 27-саҳифа.

⁴ Уша манба, 46-саҳифа.

⁵ Уша манба, 249-саҳифа.

хуштабъ ва шеършунос ва зариф ва ятимча киши эди» деб тарифлайди.¹

Ҳусайн Бойқаро садрларидан бири, асли андижонлик Мир Сарбараҳна ҳақида Бобур жуда илиқ гап айтади: «Ғолибо мутасайиддур, бисёр хушсуҳбат ва хуштабъ ва ширин калом киши эди»². У Алишер Навоийнинг бу шахс тўғрисидаги баҳосини қарийб айнан қайтаради. Мир Сарбараҳна — «хуштабъ ва хушмашраб ва хушсуҳбат ва ширин калом кишидур»,—деб ёзган эди Навоий «Мажолисун-нафоис» асарининг тўртинчи мажлисида³. Мир Сарбарҳна ўзига яраша шоир бўлиб, Ҳамса қиссасини, рубоийлар ёзган экан. Алишер Навоий Мир Сарбараҳнанинг форсча рубоийларидан бирини келтиради-ю, бироқ унинг шоирлик қобилиятига баҳо бермайди. Бобур «Хуросон фузалоси ва шуароси қошида анинг дахли ва сўзи муътабар ва санад эди» деса-да. Мир Сарбарҳнанинг қиссасозлигини тан олмайди. Шундай қилиб, Навоий ҳам, Бобур ҳам Мир Сарбараҳнани зариф сифатида қадрлайдилар. У зарофат бобида юксак даражага эришиб, ҳатто янги жанр пайдо қилган экан. «Ғоят шўх таълиғидин тирзиқ (таъкид бизники — М. Қ.) айтмоқ қондасин Мир пайдо қилди. Бовужуди бу гоҳ-гоҳ яхши тирзиқлар ҳам навиш қилурлар...»,—деб ёзади Навоий.

Уша даврда яшаган Мавлоно Шайх Ҳусайн ҳам суҳанпардозлик соҳасида танилган. «Бобурнома»да бу тўғрида қўйидагиларни ўқиймиз: «Хикамиёт ва ақлиёт ва калом илмини хўб билур эди. Оз алфозда кўп сўз топиб, диккат билан гуфтугу қилмоқ анинг ихтироидур»⁴. Мавлоно Шайх Ҳусайн айниқса Султон Абусаид Мирзо даврида эътиборли бўлган. Ҳусайн Бойқаро замонида «мундоқ беназир кишига ихонатлар тегурдилар» деб афсусланади Бобур.

«Бобурнома»ла Муҳаммад Бадахший, Юсуф Бадиий, Мир Муртоз каби зарифлар ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.

Кўпгина султонларнинг хос қиссаҳонлари бўлган экан. «Бобурнома»да 1525 йилда жанглardan бирида

¹ Уша манба, 250-саҳифа.

² Уша манба, 256-саҳифа.

³ Алишер Навоий. Асарлар, 12 т., Тошкент, 1966, 119-саҳифа.

⁴ Бобур. Асарлар, 2 т., 258-саҳифа.

ҳалок бўлган Ҳумоюн Мирзонинг қиссахони ҳақида маълумот бор¹. Бобур унинг номини айтмайди. Уша йиллар Бобур қошида Мулло Муҳаммад Парғарий деган бир суҳандон киши юрган, Ҳумоюннинг қиссахони шу бўлиши ҳам мумкин.

САНЪАТ ТАРИХИ САҲИФАЛАРИ

«Бобурнома»да йўл-йўлакай бўлса-да, санъат ва ҳунармандчиликнинг кўпгина турлари, шу жумладан, муסיқа ва томошалар юзасидан берилган маълумотлар тасаввуримизни хийла бойитади. Баайни санъатимиз саҳифаларини варақлагандай бўламиз. Айниқса, унда ўз даврида каттақон ҳудудда шуҳрат қозонган ўнлаб мумтоз ва ҳавасманд санъаткорларнинг номлари ёзилиб қолдирилганки, бу бобокалонимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг санъат тарихидаги буюк хизмати дур.

Бобур Андижон шаҳрини таърифлар экан: «Элининг орасида ҳусн хейли бордур»,—деб ёзади². Бу ўринда «ҳусн» санъатчи маъносини англатади. Шунинг кетидан «Юсуф Ҳожаким мусиқида машҳурдур, Андижонийдур» деб санъаткор номини эслаши ҳам бежиз эмас. Бобур Андижондан етишиб чиқиб, бутун Мовароуннаҳр ва Хурросонда танилган, мусиқада Алишер Навоийга устозлик қилган энг машҳур созанданигина тилга олади, бошқалар ҳақида, афсуски, ҳеч нима демайди. Алишер Навоий: Ҳожа Юсуф Бурхон «мусиқий илмин ҳам яхши билур эрди ва фақир мусиқий фанида анинг шогирдимен», деб ёзади³. «Мажолисун-нафоис»даги ўша маълумотга кўра, у ҳудожўй ва покиза киши бўлиб, кўпроқ ўз шеърига мусиқа боғлаган экан. Аниқроғи, Ҳожа Юсуф Бурхон ўз шеърига ўзи куй басталаб, ўзи ижро этган, яъни кенг кўламли қобилият эгаси — ҳам шоир, ҳам созанда, ҳам бастакор, ҳам ҳофиздир. Ўз отаси Умаршайх Мирзо бекларини таърифлар экан, Бобур Ҳожа Ҳусайнбек номли «одми ва фақир киши»ни тилга олиб, «ул замон дастури била ичкуларда қўшиқларни яхши айтув экандур», деб таърифлайди⁴.

Самарканд ҳокими Султон Аҳмад Мирзонинг бекларининг бўлмиш Сайид Юсуф ўғлоқчи яхши қўбузчи сифатида, Дарвешбек «мусиқий илмидин бохабар», соз

¹ Бобур. Асарлар. 3 т., 92-саҳифа.

² Бобур. Асарлар. 2 т., 11-саҳифа.

³ Алишер Навоий. Асарлар, 12 т., 50-саҳифа.

⁴ Бобур. Асарлар, 2 т., 23-саҳифа.

ҳам чалган, таъби назми бор киши сифатида қайд этилади¹.

Бобур Ҳусайн Бойқаро даврига алоҳида эътибор беради. «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажаб замоне эди,—деб ёзади Бобур,—аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, бетахсис Ҳирий шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллиғи бор эди, ҳиммати ва гарази ул эдиким, ул ишни камолга тегургай»². Мана шу фикрнинг исботи сифатида Шайхулислом Сайфиддин Аҳмад, Мулло Усмон, Мулло Масъуд Шервоний (Жомийнинг шогирди), Мир Жалолиддин Муҳаддис, Мир Атоулло Машҳадий, Қози Ихтиёр каби фозиллар; Мавлоно Абдурахмон Жомий, Шайхим Суҳайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Осафий, Биноий, Сайфий Бухорий, Абдулло, Мир Ҳусайн Муаммой, Муҳаммад Бадахший, Юсуф Бадиий, Оҳий, Муҳаммад Солиҳ, Шоҳ Ҳусайн Комий, Ҳилолий, Аҳлий каби шоирлар, хаттот Султон Али Машҳадий, мусаввирлардан Беҳзод ва Шоҳ Музаффар номларини ҳурмат-эҳтиром билан тилга олади. «Аҳли нағма» хусусида алоҳида тўхталади.

Қонун чолғусида ҳеч ким Хожа Абдулло Марворийдек машҳур бўлмаган, деб таъкидлайди.

Уд асбобида икки киши — Қул Муҳаммад билан Ҳусайн отли созандалар катта маҳоратга эришган эканлар. Уларнинг номларига «Удий» тахаллуси қўйиб аталиши ҳам шундан нишонадир. Бобур, айниқса, Ҳусайн Удийга қойил қолиб, «удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди», деб таърифлайди.

Қул Муҳаммад Удий ғижжак ҳам чалган, лекин Шоҳқулий ғижжакчидай маҳоратга эришмаган экан.

Бобур Шайхий Нойи деган созандани алоҳида ажратиб кўрсатади. Унинг гувоҳлик беришича, Шайхий найдагина эмас, уд ва ғижжакда ҳам беназир экан. Бадруззамон Мирзонинг мажлисларидан бирида Шайхий билан Қул Муҳаммад ўртасида баҳс бўлиб ўтади: Шайхий найда бир куйни чиройли қилиб чалади, сўнгра Қул Муҳаммаддан шу куйни ғижжакда чалишни сўрайдилар. Қул Муҳаммад яхши чала олмайди, лекин тан бермай, «ғижжак ноқис соз» деб баҳона қилади. Шунда Шайхий Қул Муҳаммаднинг қўлидан ғижжакни олиб, ўша куйни ғижжакда «хўб ва покиза» чалиб берган экан³.

¹ Уша манба, 36—37-саҳифалар.

² Уша манба, 258-саҳифа.

³ Уша манба, 265-саҳифа.

Бобур мусиқадаги чолғучилик, ҳофизлик ва бастакорликни ажратиб қайд этади. Ҳусайн Удий созда ўзига ўзи жўр бўлиб ашула айтган. Аксар созандалар куй басталаган. Бобур бундайларни «мусанниф» деб атайди. Улар ўн икки мақом йўлида ижод қилганлар. Қул Муҳаммад мусанниф сифатида кўплаб куйлар яратган бўлса-да, бироқ пешравда шуҳрат қозонган экан. «Аҳли нағмадин ва аҳли создин ҳеч ким мунча кўп ва хўб пешрав боғлағон эмастур. Пешравдин ўзга ишларда мунча эмастур»,—деб ёзади Бобур¹. Шоди деган хонанданинг ўғли бўлмиш Ғулом асосан бастакорлик билан шуғулланган, соз чалган, албатта, бироқ созандалар дастасига қўшилмаган. Ғулом Шодий хусусида «яхши савтлари ва хўб нақшлари бор. Ул замонда онча нақш ва савт боғлар киши йўқ эди»,—деган сўзларни ўқиймиз. Маълум бўлишича, Шайбонийхон изни билан Ғулом Шодий Қозон хони Муҳаммад Амин қошига юборилган экан². Шоҳқулий гижжакчи ҳам «ҳейли нақш ва пешрав» ижодкори сифатида тилга олинади. Бобур яна Паҳлавон Муҳаммад Бусаид, Мир Азу, Биноийни ҳам ўзига яраша мусанниф сифатида қайд этади. Жумладан, Паҳлавон Муҳаммад Бусаиднинг «Чоргоҳ» йўлида ижод қилган бир яхши нақшини эслайди.

«Бобурнома»ни варақлар³ эканмиз, Биноий ҳақида тўлиқроқ маълумотга эга бўламиз. Бобур Алишер Навоий билан Биноий муносабатларига ҳам етарли эътибор беради. Биноийнинг мусанниф даражасига етишувини ҳам Алишер Навоий билан боғлайди. Бобур шундай ҳикоя қилади: «Бурунлар мусиқийдин беҳабар экандур, бу жиҳатин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил Мирзо (Ҳусайн Бойқаро назарда тутилган — М. Қ.) Марвга қишлай борганда — Алишербек ҳам борур. Биноий Ҳирийда қолур. Ул қиш мусиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ез Мирзо Ҳирий келганда, савт ва нақш ўткарур. Алишербек таажжуб қилиб, таҳсин қилур»³. Бундан Биноийнинг ўткир қобилиятга эгаллиги аён бўлади — мусиқадан хабарсиз бир киши уч ой машқ қилиб, наинки чалишни ўргангани, балки бастакор сифатида ҳам яхши натижаларга эришади. Шоҳ олдида ўзи ижод қилган «савт ва нақш»ларни намойиш қилиш ҳазилакам гап эмас. «Мусиқийда

¹ Уша манба, 265-саҳифа.

² Уша манба, 266-саҳифа.

³ Уша манба, 261-саҳифа.

тавр ишлар боғлабтур,—деб ёзади Бобур янада аниқроқ қилиб,—ул жумладин бир нақши бор, нуҳрангга мавсум. Бу тўққиз бангнинг туганиши ва нақшнинг майлоси ростгадур»¹. Яъни Биноий ижод қилган нақш «Нуҳранг» бўлиб, «Рост» мақомига боғланган экан.

Энди Алишер Навоийнинг Биноийга дастлаб таъна қилишига келсак, шуни айтиш керакки, ўша замонда Ҳиротдами, Қобулдами, Самарқанддами, Андижондами, қаерда бўлмасин, кимки ўзини шоиру фозил санаса, мусиқани билиши шарт экан, негаки, мусиқа камолот белгиси ҳисобланган; ўзини ҳамиша юқори олиб юрган Биноий эса мусиқадан беҳабар, демакки, камолот эгаси эмас. Алишер Навоийнинг таънаси ҳам, таънанинг Биноийга жуда қаттиқ ботиши ҳам шу билан изоҳланади. Шундан кейин Биноий ё тўқислигини исбот қилиб ўзини оқлаб олади ёки кемтиклигича мулзам бўлиб қолаверади. Биноий баркамоллигини исбот қилади: Алишер Навоий Биноий ижросида нақш ва савтларни тингларкан, аввалида ҳайрон қолади, сўнг таҳсин ўқийди. Зеро, Биноий жуда қисқа вақт ичида ақл бовар қилмас ютуққа эришган эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур зикр этилган ва тилга олинмаган кўплаб санъаткорларнинг камолга эришувида Алишер Навоийнинг жуда катта хизмат кўрсатганини айрича бир меҳр билан таъкидлайди. «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға,—деб ёзади Бобур,—Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қул Муҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми билан мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча биноий хайр ким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффоқ бўлмиш бўлғай»².

Умуман, Бобур Алишер Навоийни чуқур ҳурмат-эҳтиром билан эслайди. Унинг Навоийга берган таърифи лўнда, бироқ жуда пишиқ ва мумтоз таърифдир. Ундан Алишер Навоийнинг шахсиятини ҳам, ижодий ва ижтимоий-сиёсий фаолиятини ҳам, адабиёт ва санъат оламида тутган юксак мавқеини ҳам, мураббий ва муқаввийлигини ҳам билиб оламиз. Бу Бобурнинг гарчи Навоий билан шахсан учрашмаган бўлса-да, буюк шоир

¹ Ўша манба, 261-саҳифа.

² Ўша манба, 248-саҳифа.

босиб ўтган йўлларда, айниқса, Самарқанд ва Ҳиротда бўлганида, ун яхши таниган кишилардан сўраб-суриштирганини, Навоий асарларини йиғиб, ўқиб юрганини кўрсатади. Навоий билан Бобур бир-бирларига китоб юбориб, бир-бирлари билан хат орқали алоқа қилиб туришган экан. Бобур Самарқандда ўз паноҳига олган шоир Бинойдан Алишер Навоий хусусида кўп нарсаларни аниқлаб олган кўринади. Биноий таъриф-тавсифига қўшиб келтирилган Навоий билан Биноийнинг ўзаро муносабатларига доир ва Навоий шахсиятининг айрим қирраларини ёритувчи бир-икки қизиқ маълумот (шатранж мажлисида икки шоир ўртасида бўлиб ўтган ва кейинчалик латифага айланиб кетган мутояба ҳамда Навоий тиши оғриганда боғлаган рўмолга тақлидан «Нози Алишерий» номида хотин-қизлар орасида шухрат топган кўк рўмолни қийиқ боғлаш одати) шундан далолат беради¹.

1506 йилнинг қиш фаслида Мурғоб ёқасида темурий султонлар Шайхбонийга қарши бирлашиб курашиш мақсадида йиғилишади. Улар орасида Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам бўлган. Мирзолар Хуросонда қишлаб, ёзда ҳужумга ўтишга қарор қилишади. Бобурга ҳам шундай таклиф бўлади. Азбаройи Ҳиротни кўриш мақсадида вақтинча таклифни қабул қилади. Бадиуззамон ва Музаффар Мирзонинг меҳмони сифатида Ҳиротда 20 кун туриб қолади. Бир кеча Поянда Султонбегим уйда, иккинчи кун Боғи Новда, яна бир кун Боғи Жаҳонорода бўлиб, қолган кунларни Алишер Навоийнинг «Унсия» номли ҳовлисида ўтказади. Бу ҳам бежиз эмас, Алишер Навоийга бўлган юксак эътиқод белгисидир. Бобур Алишер Навоий нафасини сезиш, изларини тавоф қилиш ниятида бўлган, албатта. «Унсия»да ётиб, Навоий қурдирган «Қудсия» жомеъ масжиди, «Халосия» мадрасаси, «Ихлосия» хонақоси, «Шифоия» касалхонаси, «Сафоия» ҳаммомини сайр қилиб, Навоийнинг қутлуғ сиймосини кўз олдида келтиради.

Ҳиротда Бобур бир куниниям бекор ўтказмайди, бормаган, кўрмаган жойи қолмайди. Юсуф Али кўкалтош ҳамроҳлигида отда, отдан тушиб сайр қилиб, шаҳардаги барча машҳур ва манзур боғларни, хиёбонларни, мақбараларни, масжидларни, мадрасаларни, дарвозаларни, бозорларни, ҳовузларни, кўприкларни, қоғоз ишлаб чиқарувчи жувозхонани айланиб чиқади. «Бо-

¹ Уша манба, 261—262-саҳифалар.

бурнома»да ушбу қутлуғ жойлар номма-ном айтилади. Рўйхатдаги олтита манзил диққатимизни жалб этади: Неъматобод, Суфай Тирандозон, Тарабхона, Қўшк, Муқаввийхона, Савсанихона. Булар Ҳиротдаги томошагоҳлардир.

Боғи Жаҳонорода Бадиуззамон Мирзонинг, Боғи Сафидда Музаффар Мирзонинг меҳмони бўлар экан, Бобур ана шу томошагоҳларнинг баъзи бирларида Ҳирот соз ва нағма аҳлининг санъатидан баҳра олади. Унга, айниқса, Боғи Сафиддаги Тарабхона ёқиб тушган бўлса керакки, ўз таассуротларини ёзиб қолдирган. «Тарабхона,—деб ёзади Бобур,—боғчанинг ўртасида воқе бўлубтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёналиқ, вале ширингина имораттур, юқориғи ошёнида такаллуф кўпрак қилибтурлар. Тўрт кунжида тўрт ҳужрадур. Ўзга бу тўрт ҳужранинг ўртаси ва мобайнлари тамом бир уй дохилидур, бир уйдурким, ҳужраларнинг мобайни тўрт шаҳнишини йўсунлиқ бўлубтур. Бу уйнинг ҳар зилъи мусаввирдур, агарчи бу иморатни Бобур Мирзо (Абулқосим Бобур — М. Қ.) қилгандур, вале, бу тасвирларни Султон Абусаид буюргандур, масоф ва урушларни тасвир қилибтурлар»¹. Шубҳа йўқки, Тарабхона — бу деворларига сафар ва жанг тасвирлари туширилган ўзига хос томошахона, театр. Унинг ўзига хослиги шундаки, биринчидан, халқ томошаларини ҳисобга олиб қурилган (саҳна ўртада, томошабинлар атрофида), иккинчидан, кам сонли, сараланган томошабинларга мўлжалланган. Бобур Мирзо ташриф буюрган мажлисда у билан бирга Музаффар Мирзо, Султон Масъуд Мирзо, Жаҳонгир Мирзо, уларнинг маҳрамлари, мулозимларигина қатнашган, мажлисоро соқийлар қўлидан чоғир ичишган ва сархуш бир кайфиятда ўртада ўрнашган санъаткорларнинг куй ва қўшиқларини тинглаб, томоша қилишган. Шу кун «нағма аҳли»дан Ҳофиз Ҳожи, Жалолиддин Маҳмуд ноий, Шоди бача (чанг чалган), Миржон Самарқандий хонанда хизматда бўлишган. Афтидан, уч киши, (чанг, най, доира) соз чалган. Ҳофиз Ҳожи билан Миржон куйлаган. Бобур Мирзога Ҳофиз Ҳожининг ашула айтиш услуби ёққан, чунки у паст овозда, нафис ва юракдан куйлаган. Жаҳонгир Мирзонинг хонандаси ҳисобланган Миржон эса «баланд ва дурушт ва бемаза» айтган, бироқ ўтирганларга, Бобур

¹ Уша манба, 275—277-саҳифалар.

Мирзога ҳам ёқмаган бўлса-да, Жаҳонгир Мирзо туфайли чидаб ўтиришган. Тарабхонанинг тузилиши ҳам паст овозда куйлашни тақозо этган бўлса керак. Ҳожи Ҳофиз ушбу хусусиятни ҳисобга олган, Миржон ҳисобга олмаган. Бунинг устига ўтириш анчайин расмий тусда бўлиб, асосан куй ва ашула тинглашган. Гарчи рақс устаси Шоди бача қатнашган бўлса-да, ўйинга тушмаган. Бобур бошқа мирзолардан ажралиб Музаффар Мирзо таклифи билан унинг «янги қишлоқи уйи»га келганда, расмийликдан қутулиб, хийла очилган. У Музаффар мирзони бошқалардан ортиқ кўрган ва ўзини унга яқин тутган бўлса керак. Қишлоқи уйда Бобур Мирзо билан бирга юрган Юсуф Али кўкалтош рақсга тушган, Музаффар Мирзонинг катта Моҳ ва кичик Моҳ отли қуллари масхарабозлик қилишган, Жонак хонанда уларга мос қўшиқларни айтган, шунингдек, бир-икки маҳрам созанда жўр бўлиб турган. Бобур қатра ҳам ичмаган, аммо Музаффар Мирзога ва ўзига яқин кишиларнинг ўйинлари ва шўхликларидан димоғи чоғ, сархуш бўлиб ўтирган. «Бу уйга келганда суҳбат ҳейли гарм (иссиқ, қизиқ дегани — М. Қ.) бўлди»,—деб ёзади Бобур¹.

Бобур таассуротларидан шу нарса аниқки, Музаффар Мирзонинг ўзига хос томошагоҳи бўлиб, унда аҳён-аҳёнда ўз дастури билан дилларни хушнуд этиб турувчи санъатчилар дастаси фаолият кўрсатиб турган.

Уша маҳал Ҳусайн Бойқаро тахтида унинг ўғиллари Бадиуззамон билан Музаффар Мирзолар кўшсултон бўлиб бирга ўтирганлар. Шу сабабли Бобур уларнинг иккаласига ҳам бирдай меҳмон ҳисобланган. Иккала Мирзо Бобурнинг кўнглини олиш, зиёфат қилишда бири-биридан қолмасликка ҳаракат қилишган. «Бадиуззамон Мирзо Музаффар Мирзонинг меҳмондорлигини эшитиб, Боғи Жаҳонорода Муқаввийхонада мажлис тартиб қилиб, мени тилади»,—деб ёзади Бобур². Бобур билан бирга борган кишиларни ҳам таклиф қилишади. Суҳбатда Бобур ўзини жиддий тутаяди, одамларига ҳам ортиқча шўхлик қилишга рухсат бермайди, чунки Бадиуззамонни оғасидек ҳурмат қилган. Санъаткорлар хизматда бўлишган, албатта. Аммо Бобур кимлар бўлганини ёзмайди. Фақат сочлари (ёки ясама сочлари) ораларига олтинсимон ингичка иплар ўралган ва бундан

¹ Уша манба, 277-саҳифа.

² Уша манба, 278-саҳифа.

Ғалати кўринган кишилар келганини айтади. Бобур уларни «муаллиҳлар» деб атайди.¹ Улар ўртадаги майдонда ҳар хил муаллақ, найранг ўйинлари кўрсатган бўлишлари мумкин. Чунки Муқаввийхона — бу полвонлар курашга тушадиган усти ёпиқ майдон бўлиб, томошабинлар атрофида айлана ўтиришган; мана шу жойда баъзи-баъзида раққослар, масхаралар, найрангбозлар ва бошқалар ҳам томоша кўрсатиб туришган.

Боғи Жаҳонорода яна Кўшк, Савсанихона ҳам бўлган экан. Кўшк — бу тўрт томони очиқ, созанда ва хонандаларга мўлжалланган кўркем жой, деб ўйлаймиз. Савсанихона эса энг нодир ва бебаҳо буюмлар сақланган ажойибхона, унда ҳам баъзан хилват базмлар уюштирилиб турилган бўлса керак. Бобур уларни ҳам томоша қилган.

Бобур сайр қилган манзиллардан бири — Неъматобод Ҳусайн Бойқаро ҳиммати билан Паҳлавон Муҳаммад учун қурилган антиқа бир боғ бўлиб, унда ўз даврида тарабхона, муқаввийхона ва бошқа ўйингоҳлар ишлаб турган. Алишер Навоийнинг шаҳодат беришича, ўша боғда Паҳлавон Муҳаммад юзта полвонни, ўн-ўн бешта санъатчини сақлаган, уларга таълим берган, лозим пайтларда полвонларни курашга солган, соз ва нағма аҳли иштирокида томошалар кўрсатган.

Дарвозаи Ироқнинг ташқарисида Суфан Тирандзон деган жой бўлиб, унда камон отиш мусобақалари уюштирилган. Балки Бобур кўп маротаба тилга олган «қабоқ ўйин» ҳам ўша жойда ўтказилгандир.

Маълумки, «Бобурнома»да Ҳиндистон таърифи катта ўрин эгаллайди. Бобур Ҳиндистоннинг эллари, шаҳарлари, вилоятлари, табиати, деҳқончилиги, ҳайвонот ва набобат олами, гуллари, ўлчов бирликлари, саркорлари ҳақида, Ҳиндистон фатҳи давридаги олиб борилган жанглар, юз берган воқеалар тўғрисида муфассал ҳикоя қилади. Аммо туну кун ҳарбу жанг билан банд бўлганидан бўлса керак, «Бобурнома»да мусиқа, томошалар ҳақида бу даврга оид маълумот учрамайди. Бу даврда Бобур Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарош билан тошҳовуз, тошсупалар яшаш, Устод Алиқули билан катта тўп ва бошқа жанговор куроллар ихтиро қилиш устида иш олиб борган. Ҳиндистонда ҳукумат ўрнатилгандан кейингина (1527 йил), Бобур бирмунча ўзига келиб, ижод қилиш, мусиқа тинглаш, томошалар кўриш ишти-

¹ Ўша манба, 278-саҳифа.

қи пайдо қилган кўринади. Чунончи, 1528 йили Бобур бир неча кун Гувалёрда дам олар, шаҳарнинг осориақиқаларини томоша қилар экан, ўзи солдирган чорбоғда, ҳоким Раҳимдод боғида Гувалёрдан олти куруҳ наридаги Обшор деган истироҳат манзилида куй-қўшиқ тинглаган, ўйинчиларнинг чиқишларини томоша қилган. «Созандалар, соз чолдилар ва гўяндалар нима айттилар»,—деб ёзади Бобур¹. Шундан бир-икки ҳафта ўтгач, Бобур Хожа Аҳрорнинг «Волидия» (ёки «Қасидан Бурда») асарини туркича назм қилишга киришади.

Уша 1528 йили рабиул-охир ойининг олтисида Аграда катта тўй ўтказилади. «Қизилбош ва ўзбек ва ҳиндуларнинг элчилари бу тўйда бор эдилар»,—деб ҳикоя қилади Бобур.—«Жамиъ салотин ва ҳавонин ва акобир ва умаро ошдин бурун қизилдин, оқтин, қорадин, рахтин, жинстин сочқилар кижурдилар»². Сўнг маст туялар ва филларни оролда урушга соладилар, бир неча қўчқор уриштирадилар. Уларга куштигирлар беллашуви уланиб кетади. Майдон томошалари тугагач, «улуғ ош» тортилади. Шу орада қимматбаҳо инъомлар тарқатилади, хилъатлар, жуббалар, ҷакмонлар, тўнлар кийдирилади, камар ханжарлар тортиқ қилинади. Шулар ичидан Ганг дарёсига яхши кўприк қурган Мир Муҳаммад Жолабон, Ҳожи Муҳаммад Баҳлул ва Вали Порсий деган паҳлавонлар ҳам бўлган. Бобур Андижон, Сух ва Ҳушёрдан келган ватандошларини ҳам унутмаган. «Ош тортилгандан сўнг фармон бўлдимки,—деб ёзади Бобур,—Ҳиндистонни бозигарлари келиб, ўюнларини кўрсатгайлар. Лўлилар келиб, ишларини кўрсаттилар»³. Бобур ҳинду найрангбозлари санъатидан лол қолади. Чунки улар камдан-кам бозигар ижро этадиган мураккаб машқларни кўрсатишган эди. Найрангбозлардан кейин «қалин мотулар келиб, раққослик қиладилар»⁴. Бу ўринда «қалин» сўзи жуда кўп, тўп-тўп деган маънони билдиради. Шундан келиб чиқиб, шоҳона тўй базмида турли видоятлардан тўплаб келтирилган чинакам уста, маҳоратли раққосларнинг бир қанча тўплари қатнашган, деб хаёл қилса бўлади.

¹ Бобур. Асарлар, 3 т., 216-саҳифа.

² Уша манба, 227—228-саҳифалар.

³ Уша манба, 229-саҳифа.

⁴ Уша манба, 230-саҳифа.

МАСХАРАЛАР, РАҚҚОСЛАР

«Бобурнома»ни варақлар эканмиз, Бобур замонида Марказий Осиё минтақасида расм бўлган анъанавий томоша санъатининг кўпгина турларидан воқиф бўламиз. Масхара, тақлид, мутояба, рақс, гўяндалик, муаллақ, «пойи чўбн» (ёғочоёқ), куштигирлик (кураш), «қабоқ ўйин», чавгон, тирандозлик (ўқ ёй отиш), кўчқор, туя, фил, кийик уриштириш, маймун ўйнатиш, шатранж ва нард ўйнаш шу жумладандир. Бизнинг давримиздаги тушунчалар билан ёндошадиган бўлсак, мазкур хилма-хил томошаларни театр, рақс, цирк санъатлари ва спорт деб қарашимизга тўғри келади. Темурий султонлар, Алишер Навоий ва Бобуршоҳ даврида ҳам бу соҳалар фарқланиб турган, албатта, лекин улар орасида қатъий чегара, тўсиқ белгиланган эмас. Зотан ижрочиларнинг кўпчилиги истеъдодли, ҳар жиҳатдан малакали бўлганликлари сабабли санъат ва спортнинг бир неча турида ўзларини намоён қила олганлар. Бунга Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, тамоми аркони давлат, шаҳзодалар суйган Паҳлавон Муҳаммад фаолияти ёрқин мисол бўла олади. У созда, ашулада, рақсда, зарофатда, зикр-самоъда тенгсиз экан. Кураш илмида эса қиёси йўқ. Бундай кенг кўламли ижрочилар спорт ўйинлари ва томошаларини ҳам санъат билан омухта қилиб олиб борганлар.

Уша даврдаги масхараларни, муқаллидларни, зарифларни, гўяндаларни, қиссахонларни, воизларни ҳозирги актёр тушунчасига киритишимиз мумкин. Айниқса, масхаралар малакали бўлишган. Улар ҳақида «Бобурнома»да баъзи инobatли қайдлар учрайди. Масхаралар тўғрисидаги маълумотга аввало Султон Маҳмудга берилган таъриф-тавсифда дуч келамиз. «Бад эътиқод киши эди,—деб ёзади Бобур.—Ҳазрати Хожа Убайдуллоға истихфoф қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масхара ва бебок теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шанъ ҳаракатлар қилурлар эди»¹. Бобур Хожа Аҳрорга қаттиқ эътиқод қилган, шу боисдан Хожа Аҳрорга қўл бериш у ёқда турсин, уни камситувчи, таҳқирловчи («истихфoф» сўзи шундай маъноларни билдиради) Султон Маҳмуд Мирзони ёқлай олмас эди, албатта. Афтидан, Хожа Аҳрорни Султон Маҳмуд масхаралари мазах қилишган,

¹ Бобур. Асарлар. 2 т., 43-саҳифа.

Пирнинг таҳқирланиши ҳақидаги қайднинг масҳаралар хусусидаги маълумотга уланиб кетиши ҳам шунини кўрсатади. Султон Маҳмуднинг Хожа Аҳрор билан муносабати, Пирнинг нима сабабларга кўра масҳараларга нишон бўлганлиги бизга қоронғу. Бобур маълумотидан биз учун ойдини шуки, Султон Маҳмуд қошида масҳаралар тўпи иш кўрган бўлиб, улар ҳам саройда («девои бошида»), ҳам халқ олдига («халойиқ қошида»), хунук, беҳаё («зишт ва шанъ») ҳаракат ва қилиқлар ишлатиб, томошалар кўрсатишган экан. Уларнинг томошалари шунчаки кулгили, ҳазил-мазаҳ эмас, ижтимоий мазмунли, аччиқ, ҳажвий бўлган кўринади. Хўжа Аҳрордай бир мўътабар зотга тил теккизишлари ҳам шундан гувохлик беради. Афсуски, Бобур масҳараларнинг номларини айтмаган. Шулардан бири Султон Маҳмуд амирларидан бири Айюб бўлса керак. Чунки Бобур «ҳаззол ва ҳарроф эди» дейди. Султон Маҳмуд унга: «Беҳаё!»—деб мурожаат қилар экан¹. Одатда масҳаралар билан шундай муомила қилишган.

Бобур Мирзо теграсида бундай масҳаралар тўпи бўлмаган. Аммо у кўнгли тусаган пайтларда уларнинг томошаларидан, кулгиларидан баҳра олиб турган. Унинг «Бобурнома»нинг у ер-бу ерида йигитларни «шўхлуққа солдук» деган иборалари, назаримизда, мана шундай масҳараомиз ҳаракатларга, ўйинларга тааллуқлидир. Шундай кулги-ўйинлардан бири 1502 йилда Хўжанд дарёси бўйида бўлиб ўтган экан². Қобул ёнидаги Гулкина деган «хилват гўша»да ҳам (1504 йил) Бобур ўз яқинлари билан бир неча вақт «ғалаба ловандликлар» қилади, яъни кулги-ўйин, шўхликка берилади, масҳара ва муқаллидларнинг чиқишларидан завқланади³. Қобул ўрдасида ҳам Бобожон Қанбузий, Мулло Муҳаммад Парғарий, Турди Муҳаммад, Гадоий Тоғойи ва бошқалар қатнашган бир мажлисда ҳам «шалоийинлик» бўлади⁴. «Шалоийинлик сўзи бу ўринда масҳаралик, шўхлик маъноларини англатади. Негаки, «шалоийин», «шаломаст» деган сўзлар Қашқадарё шеваларида ҳамон учрайди ва улар «масҳара» атамасининг эгизаги сифатида қўлланади. Афтидан, сўз бораётган мажлисда Бобожон Қанузбий билан Турди Муҳаммад масҳара вазифаси-

¹ Уша манба, 47-саҳифа.

² Уша манба, 147-саҳифа.

³ Уша манба, 187-саҳифа.

⁴ Бобур. Асарлар, 3 т., 43-саҳифа.

ни бажаришган. Аҳли мажлис уларга тегишган, улар жавоб қайтарган. Бобурнинг «ҳар тарафдин паришон гуфту-гў қила кириштилар», «Бобожон... ғалаба паришонлар айтти», «шалойинлиқ хейли бўлди, деган сўзлари шунга шама қилади.

Шалойин сўзининг малакали ижрочи маъносида қўл-ланишини бир ўринда Бобурнинг ўзи ҳам эътироф этади: «Мулло Шамс худ эртаки шалойин эди, бир шалойинлиқ бошласа, кечгача тугата олмас эди»,—деб ёзади у. Бобур Мирзо шахсан Мулло Шамсни кўрмаган, у тўғридаги маълумот Мулло Муҳаммад Парғарий тилидан келтирилади. Мулло Муҳаммад Парғарийнинг ўзи ҳам; Бобурнинг ёзишича, ҳикоятда анча пургуй экан. Англашилиб турибдики, Мулло Шамс ҳам, Мулло Муҳаммад Парғарий ҳам кўпинча бир ўзи чиққан, ҳикоя қилган, бироқ ҳикояси кулги, масхара воситалари билан, овоз ва ҳаракатларни турли-туман қилиб, балки қўшиқ, ўйинлар қўшиб олиб борилган, гавдалантирилгандир. Мулло Шамсга берилган «эртаки шалойин» атамаси шундан келиб чиққан.

1520 йили Ламғон вилоятидаги Жигдалик деган манзилдаги ўтиришда ҳам тақлид ва масхарабозлик бўлган экан. «Аксар ичкилар бор эдилар, охир суҳбатта Қосимбекнинг хохарзодаси Гадойи Муҳаммад хейли шалойинлиқ қилди»,—деб ёзади Бобур². Биргина Гадойи Муҳаммаднинг номи қайд қилинади, холос. Бироқ матндан бошқа ижрочилар ҳам қатнашганига ишора бор. Бобур «аксар ичкилар» деганда шуни ҳам назарда тутган. Ижрочилардан фақат Гадойи Муҳаммад эсланишига сабаб унинг маст бўлиб, Бобуршоҳ тақясига таянишидир, негаки Гадойи Муҳаммад, гарчи масхарабоз бўлса-да, ўзини бунчалик эркин, лоқайд тутиши фавқулодда бир нохуш ҳодиса ҳисобланган.

«Бобурнома»да яна бир шалойин ҳақида гап боради. Бу энди аёл киши, яъни Хулхул энагадир. Гап шундаки, Бобур Кобулдаги Боғи Бинафшадан чиқиб, эрта тонгда Турдибек Хоксор деган маҳрамининг коризига боради, «хилват ва лавондона суҳбат» тайёрлаш учун унга юз шоҳруҳий беради. Коризнинг орқасида бир пуштада жой ҳозирланади. Турдибек бир кўза чоғир келтиради. Бундан Муҳаммад Қосим билан Шоҳзода воқиф бўлиб қолиб, Бобур илтифоти ила суҳбатга қўши-

¹ Уша манба, 83-саҳифа.

² Уша манба, 69-саҳифа.

ладилар. Турдибек шоҳ билан улфатчилик қилиш брзу-сида юрган Хулхул энага ҳақида гапириб қолади. Бобур уни ҳам суҳбатга тиланг, дейди. Шоҳи деган қаландар билан яна бир коризлик рўбобчини ҳам суҳбатга чорлашади. Шундай қилиб, ана-мана дегунча етти киши — тўртта улфат ва учта санъатчи тўпланиб, ширингина давра ҳосил бўлади. Утиришда оти номаълум рўбобчи соз чалган. Шоҳи қаландар ҳофизлик қилган, Хулхул энага кулгили ҳикоялардан сўзлаган бўлса керак. Бобурнинг «Хулхул энага келиб, менга бисёр шалойинлиқлар қилди», деган гапи қисман шунни билдиради¹.

Ҳиротдан, Балхдан, Самарқанддан ва бошқа шаҳарлардан ташриф буюрган кўпгина санъаткорлар — муаррих ва шоирлар, мусаввир ва хаттотлар, созанда ва гуяндалар, масҳара ва полвонлар ҳам Бобуршоҳ хизматида бўлишган. «Бобурнома»да бунга далиллар бисёр. Мана бир-икки мисол. 1520 йилда Ҳиротдан Кобулга Гиёс масҳара келган ва Бобур Мирзонинг бир-икки мажлисида хизмат қилган бўлади². Уша маҳалларда Самарқанддан оға-иниси билан келган Ҳофиз Мир котиб Бобур буюртмаларини бажариб юрган экан. Бобур унга Самарқандга қайтишга рухсат бериб, у орқали Пўлат султонга ўз девонини юборади³. Ҳиндистонда ҳам Бобурни узоқ-яқиндан санъаткорлар келиб, муборакбод қилиб, ўз ҳунарлари билан уни хушнуд этиб туришган. 1528 йилда, масалан, Бобурга Аграда Ҳиротдан атайин келган Хондамир муаррих, Мавлоно Шихоб муаммойи ва Мир Иброҳим қонуний мулозамат қиладилар⁴.

Гиёс масҳара Бобуршоҳнинг рухсати билан Шоҳ Ҳасан Шоҳбек томонидан унинг шарафига уюштирилган зиёфатда ўз санъатини намоиш қилади. Зиёфат Чинор боғида бўлиб ўтган ва унда Бобур Мирзо, Хожа Муҳаммад Али, Шоҳ Ҳасан, Юнус Али, Гадои тағойи ва яна баъзи беклар қатнашган. «Чанор боғининг эшигида солғон суратхонанинг шарқи-жануб сари ёнида, — деб ҳикоя қилади Бобур, — кичикроқ оққина уй тикилиб эди, гоҳи анда ўлтурур эдим, анда мажлис бўлди. Сўнгра Гиёс масҳара келди, неча қатла мажлисдин мутояба тарийқи била буюрулдиким, ихрож қилдилар. Охир шалойин бўлиб, масхаралиқ била мажлисида йўл топди»⁵.

¹ Уша манба, 71—72-саҳифалар.

² Уша манба, 56-саҳифа.

³ Уша манба, 58-саҳифа.

⁴ Уша манба, 209-саҳифа.

⁵ Уша манба, 56-саҳифа.

Ушбу қисқа маълумотдан баъзи тафсилотларни фаҳмлаш мумкин. Ийғилишда кўпи билан тўққиз ёки ўн икки киши қатнашган бўлса керак. Нағма аҳли хизматини қилиб бўлиб ташқарига чиқиб, алоҳида ўтирган. Ғиёс масхарадан олдин созанда ва хонанда хизматда бўлган, деб ўйлаймиз. Бобурнинг «сўнгра Ғиёс масхара келди» дейиши шунга ишорадир. Ғиёс масхарадан кейин эса Турди Муҳаммад қипчоқ билан Мулло Китобдор таклиф қилинган. «Мажлисқа тиладук» дейди Бобур. Улар иккаласи ўзаро савол-жавоб қилиб, мажлис аҳлини кулдирган бўлса керак. Аммо хилват базм марказини барибир Ғиёс масхара эгаллаган. Шу боис унинг номи алоҳида қайд этилади.

Хўш, Ғиёс масхара Бобур Мирзо ҳузурда нималарни ижро этган? Аввало у ўзининг ҳозиржавоб муқаллид эканлигини, яъни истаган мавзуда кулгили қилиб ҳикоя тўқий билиш ва хоҳлаган кишининг феъли-атвори, хатти-ҳаракатини масхараомиз кўчиръ олиш маҳоратини намойиш этган. Бобурнинг «неча қатла мажлисдин мутояба тарийқи била буюрулдиким, ихрож қилдилар», деган гапи шуни билдиради. Кейин Ғиёс масхара ўзи илгаридан кўрсатиб юрган эски масхарабозликларини намойиш этган. Буларда у баъзи кулгили либослардан фойдаланган, юзига ниқоб ҳам тортган бўлиши эҳтимол. «Охир шалойин бўлуб, масхаралиқ била мажлисда йўл топди»,—деган гап шунга тааллуқли. Ғиёс масхара асосан ёлғиз ўзи ўйнаган, лекин анъанавий масхарабозликларни кўрсатганда, мажлисдаги бир-икки киши у билан савол-жавоб қилиб турган бўлиши мумкин.

Бобур мажлис аҳлидан, базмнинг кўнгилли ўтганидан, шу жумладан Ғиёс масхара кулгиларидан мамнун бўлган, чамаси, бадиҳа йўли билан рубоий айтиб юборади:

Ахбобки базмида гулистон ҳусентур,
Йўқ лек алар базмида бизга дастур.
Ул жамъда гар ҳузур и жамъият бор,
Юз шукур, бу жамъ беҳузур олмастур.

Алишер Навоий Ғиёс масхарани ўзининг «Мажолисун-нафоис» асарида ҳурмат билан Сайид Ғиёсиддин деб тилга олади. Унинг ёзишича, Ғиёс масхара асли машҳадлик, асилзода, «аҳл ва мулоим кишидур», шоирликдан хабари бор. Навоий унинг бир матлаъсини мисол қилиб келтиради. Бизга, айниқса, Навоийнинг Ғиёс масхарага берган қисқа, бироқ пурмаъно тавсифи

қимматлидир: «Мазох ва мутойба мизожиға ғолибтур. Шўхлуқдин файласуфаш ва улви насафдин тазвир ва бузруг манишлиқда беихтиёр тушубтур»¹. Демак, Ғиёсиддиннинг табиатига мазох ва мутойба шундай сингиб кетганки, бундан у файласуф бўлиб, улуг насабидан беихтиёр тушиб қолган. У оддий ҳазилкаш, қизиқчи эмас, балки туғма, малакали, мумтоз масхарабоздир. «Шўхлиқдин файласуфваш» деган ибора, «мазох» ва «мутойба» атамалари шундан далолат беради. Бобур ҳам уни бекорга Ғиёс масхара деб атамайди. Масхара — бу малакали, профессионал халқ актёрига бериладиган ўзига хос унвон. Ғиёсиддин кулги санъатининг йирик намояндаси бўлгани учун ҳам Алишер Навоий унга ёзма ҳазил қилади. «Сайиднинг ҳумоюн башараларида сафрат ғолибдур, — деб ёзади Навоий, — Сайид ширға ҳам дерлар. Баъзи маймунга ҳам ташбиҳ қилурлар. Фақир худ бу навъ густоҳлиқлар қила олмасмен, аммо Мирнинг маркабин (уловин — М. Қ.) ул итга ўхшатибменким, анга бир маймунни миндирурлар»². Қаранг, Навоий Ғиёс масхарани Сайид ширға, маймун деб ўтирмайман дейди-ю, сўз ўйини, қочирим ишлатиб ажабтовур зукколик билан уни тағин маймунга ўхшатади. «Агарчи Мирға нохуш келур, аммо ҳазл била ўткарур», — деб бу томонини силлиқлаб ҳам қўяди Навоий.

«Бобурнома»ни varaқлар эканмиз, рақс санъати, раққослар хусусида ҳам баъзи қайдлар, маълумотларга дуч келамиз. Хуросон ва Мовароуннаҳрда шуҳрат қозонган Тоҳир Чакка, Маҳсудали деган раққослар Бобур Мирзо хизматида ҳам бўлишган, деб ўйлаймиз. Шунинг ҳам айтиш керакки, Бобур «шўх», «шалоин» деганда, фақат муқаллид ва масхараларни эмас, айна чокда кулгили ҳаракатлар, рафторлар ишлатувчи, қуш ва ҳайвонларга тақлид қилувчи раққосларни ҳам назарда тутати. Чунончи, Бобур 1528 йилда Ганг дарёси соҳилида бир суҳбат ҳақида хабар бераркан, «йигитлар бир пора шўхлуқ килдилар, бир пора кўштигирлик қилдилар» деб ёзади³. Жангчи йигитлар томонидан бажарил-

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш томлик, 14 т., 130-саҳифа. Камяна Алишер Навоий билан Бобур Мирзо тилга олган Сайид Ғиёсиддин — Ғиёс масхара бир шахс эканини илк бор «Алишер Навоий ва санъат» номли рисолада (1968 й.) айтганман. Ушбу талқин манзур бўлиб, илмий адабиётга кириб кетди.

² Уша манба, ўша саҳифа.

³ Бобур. Асарлар. 3 т., 247-саҳифа.

ган «бир пора шўхлуқ»—бу шубҳасиз ҳаракатдаги ўйинлардир. Муқаллид ва масхараларнинг ўзлари ҳам ўйин ва рақсларни канда қилишмаган. Бўрттириб, кулгили шаклларда ижро этиладиган ҳазил ва ҳажв йўналишидаги ўйинлар уларнинг ижросида яхши чиққан. Бобур ва унинг қуршови бундай ўйинлардан ҳам баҳраманд бўлиб туришган. Аммо Бобур раққослардан бир кишинигина алоҳида ажратиб таърифлайди. У ҳам бўлса Сайид Бадрдир. Бобур уни Ҳусайн Бойқаро умароси қаторига қўшиб, раққослик маҳоратига юксак баҳо беради. «Яна, Сайид Бадр эди,—деб ёзади Бобур,—Бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши эди. Ажаб соҳиб усул киши эди. Голиб хўб рақс қилур эди. Ғайри мукаррар рақс қилур эди. Голибо ул рақс анинг ихтироидур. Ҳамиша Мирзо (Ҳусайн Бойқаро — М. Қ.) мулозаматида бўлур эди. Доимо ҳарифи шароб ва ҳамсуҳбати эди»¹. Бобур Мирзо Саид Бадр рақсини 1506 йил кеч кузагида Ҳиротда меҳмон бўлиб турганида бир неча бор кўриб, шу хулосага келган. Чунончи, Сайид Бадр Музаффар Мирзо зиёфатларидан бирида қатнашиб, рақсга тушган экан. «Қайфият бўлгонда Мир Бадр рақс қилди, хўб рақс қилди. Голибо у навъ рақс Мир Бадрнинг ихтироидур»,—деб ёзади Бобур².

Мухтасар таърифу тавсифдан Сайид Бадрга оид баъзи хусусиятларни илғаб олиш мумкин. Аввало шуки, Сайид Бадр аслзода, саиду мирлардан, Ҳусайн Бойқаро амирларидан биридир. Афтидан, Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг, у Музаффар Мирзо хизматида ўтган. Рақс унинг кўнгили ҳушидир, давлат ишларидан бўш вақтларида шуғулланган. Якка ўзи ўйнаган. Бобур Сайид Бадрни чуқур ҳурмат билан тилга олади. Уни соҳиб усул, яъни юксак маҳоратли раққос сифатида баҳолайди. Унинг рақслари ўша даврда расм бўлган рақсларга сира ўшамас экан. Бобурнинг «ғайри мукаррар рақс қилур эди» луқмаси шунга ишора. Чинки Сайид Бадр ижро этган рақслар батамом унинг ўз ихтисоси экан. Бобур Мирзо иккала ўринда ҳам бу жиҳатни алоҳида таъкидлайди. Бинобарин, Сайид Бадр рақс санъатининг наинки моҳир ижрочи, балки юксак иқтидорли ижодкор, рақсшуносдир.

Бобур Мирзо Ҳиротда Юсуф Али кўкалтош рақси-

¹ Бобур. Асарлар. 2 т., 252-саҳифа.

² Ўша мавба, 273-саҳифа.

дан ҳам баҳраманд бўлган. «Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди», — дейди Бобур унинг ҳақида¹.

Бу ўринда ҳам Бобур Мирзо ўз кўзи билан кўрган, кўп ҳолларда ўз амри билан ташкил қилинган томошалар ҳақида хабар беради. Ижрочилардан энг машҳурларини, саройга яқинларини тилга олади. Бундай санъаткорлар аксар аслзодалар тоифасидан бўлишган. Замонасининг энг машҳур томошасозлари Сайид Ғиёсиддин билан Саид Бадр шу жумладандир. Улар нуқул шоҳлар, шоҳзодалар, беклар, амирзодаларга хизмат қилишган.

Шубҳа йўқки, Бобур замонида халқ орасида ҳам юзлаб масҳаралар, рақослар фаолият кўрсатишган.

ЎЙИНЛАР, МАЙДОН ТОМОШАЛАРИ

«Бобурнома»ни варақлар эканмиз, муаллифнинг ўйинлар, майдон томошаларига доир кўпгина қайдлари, таърифларига кўзимиз тушади. Шу маълумотларга таянган ҳолда Бобур замонида ўйинлар, майдон томошалари тизимини тасаввур қилиш мумкин.

Бобур даври майдон томошалари икки тоифага бўлинган. Бир тоифа томошалар қатнашувчиларнинг жанговорлик маҳорати, мерганлиги, куч-қудрати, чавандозлигини намоён қилишга қаратилган. Бунга юқорида қайд этганимиздек, «Қабоқ ўйин», «чавгон», «ёй отиш» (тирандозлик), «кураш» (куштигирлик) кабилар кирган. Улар ҳам ўйин, ҳам томошалардир. Иккинчи тоифа соф томошалар бўлиб, малакали ижрочилар томонидан кўрсатилган. Бунга эндиликда «цирк» тушунчасига киритилувчи маймун ўйин, муаллақ, «пойи чўбин» (чўп-оёқ), найранг, дор ўйин мисол бўла олади.

Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳар бир соғлом эр-йигит болаликдан асов тойни жиловлаш, пойга, улоқ, чавандозликда қатнашиш, ўқ-ёйни нишонга уриш, чавгон, кураш машқларини бажаришга ўрганган. Бундай олат теурий султонлар ва шаҳзодалар орасида кучли бўлган. Ақлий ва жисмоний тарбия, лашкарбошилиқ ва ҳукмдорлик хислатларини шакллантириш уйғун олиб борилган. Кўпгина теурийлар шоир бўлишган, айни чоғда хўроз ва кўчқор уриштириш, каптар саклаш, лочинлар билан ов қилишни хуш кўришган. Умаршайх Мирзонинг, масалан, «Хамса», «Шоҳнома» ва бошқа ки-

¹ Уша манба, 277-саҳифа.

тобларни мутолаа қилиш билан бирга нард ўйнашга, каптар сақлашга ишқибозлиги маълум¹. «Хусайний» тахаллуси билан шеърлар ёзган улуғ подшоҳ Хусайн Бойқаро эса кўчқор, хўроз уриштириб, каптар ўйнаб юрган экан². Бобур даврида ўқ-ёй билан турли нишонларга уриш ўйин-томошалари кенг ёйилган. Ёй (камон) билан отилган ўқни илбосунга теккизиш, ўқ билан тахтани тешиш, ўқни зиҳгир (узукка ўхшаган нарса)дан ўтказиш, тик узун ёғоч қозиқ бошига ўрнатилган қабоққа санчиш каби мусобақалар бўлган. Булар ҳаммаси тирандозлик деб аталган. Ўқни қабоққа санчиш «Қабоқ ўйин» деб юритилган бўлиб, камон отиш билан боғлиқ ўйинлар орасида ўзининг мардонаворлиги ва томошавий хусусиятлари билан ажралиб турган. Юқорида тилга олганимиздек, йирик шаҳарлар ва уларнинг атрофларида тирандозлик мусобақалари уюштириладиган махсус майдонлар бўлган. Бобур бу соҳаларда шухрат топган бир неча кишини тилга олади. Унинг шаҳодат беришича, Умаршайх бекларидан Ҳасан Яъқуббек ўқни яхши отган³. Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад Мирзо покиза эътиқод, одил, шижоатли киши бўлиб, баъзи маъракаларда ўз шижоатини зоҳир қилар экан. «Ўқни бисёр яхши отар эрди,—деб ёзади Бобур.—Илбосунга ўқи ва тиргази аксар тегар эди. Қабақни майдоннинг ул боши, бу бошидин кириб аксар урар эрди»⁴. «Бобурнома»да Хусайн Бойқаро амирларидан бўлмиш Ислим барлос ҳам шу жиҳатдан эътиборли шахс сифатида таърифланади: «Турк киши эди. Қушчиликни яхши билур эди, баъзи ишларни тавр қилур эди. Утгуз-қирқ ботмон ёй куч билан отиб, тахтадин ўтқарур эди. Қабоқ майдонида майдон бошидан чопиб, ёйни тушуруб кўруб, отиб қабоқни урур эди. Яна зиҳгирни бир қари бир ярим қари, риштага боғлаб,риштанинг яна бир учини бир йиғочқа боғлаб, эврулур эди. Эврулур ҳолатда ўқни отиб, зиҳгирдин ўтқарур эди. Мундоқ ғариб ишлари хейли бор эди»⁵. Камон отишда Мухаммад Саид Урусдеган бек ҳам яхши танилган экан⁶.

Асилзодалар орасида «Чавгон» ўйини ҳам эътиборли

¹ Уша манба, 16—17-саҳифалар.

² Уша манба, 238-саҳифа.

³ Уша манба, 26-саҳифа.

⁴ Уша манба, 32-саҳифа.

⁵ Уша манба, 252-саҳифа.

⁶ Уша манба, 255-саҳифа.

бўлган. Маълумки, чавгон отлиқ чавандозлар томонидан икки гуруҳга бўлиниб ўйналган, қайси томон қўлларидаги учи эгри таёқча билан паллани уриб дарвозага киритса, ўша ютган ҳисобланади. Томошабинлар майдонни ўраб, ҳаяжонланиб туришган. Бу соҳада ҳам кўпгина чавандозлар ўз маҳоратларини намойиш этганлар. Бобур шулардан бири сифатида юқорида эслаб ўтилган Ҳасан Яъқуббекни тилга олади. «Чавгонни яхши ўйнар эди. Хок паллани яхши сочарар эрди»,—деб ёзади у¹.

Чавгон ва бошқа ўйинлар Бобур Мирзо билан бирга Ҳиндистонга кириб борган, ундан инглиз ва бошқа овруполик сайёҳлар ва тужжорлар ўрганиб қайтиб, ўз юртларида йўлга солганлар. Шу тариқа чавгон, чим тўп янги шаклларда Оврупода ҳам расм бўлиб кетган.

«Бобурнома»ни варақлаган киши Бобур Мирзонинг умр бўйи йигитларнинг чинакам беллашуви — авлоддан авлодга ўтиб келган куштигирликка алоҳида меҳр-ихлос билан ёндошганидан, қатор паҳлавонларни номларини ёзиб қолдирганидан огоҳ бўлади. Шу маънода Бобур кўпроқ «куштигирлик» атамасини ишлатади, бироқ, камроқ бўлса-да, «кураш» атамасини ҳам қўллайди. Полвон маъносида эса «киштибон», «куштигир», «паҳлавон» атамаларини, шунингдек, ўрни-ўрнида «зўр», «бўка» сўзларини ҳам истеъмол қилади. Полвонларга берилган қисқа-қисқа қайд ва тавсифлардан ўша даврдаги кураш илмининг айрим хусусиятларини, полвонларнинг хулқ-атвори, ўзига хос услубларини фаҳмлаш мумкин.

Султон Аҳмад Мирзонинг эшикоғаси Жонибек дўлдой «ғариб ахлоқ ва авторлиқ киши» бўлиб, унинг ҳақида халқ орасида ҳар хил ривоятлар юрар экан. Бобур шулардан бири ҳақида ҳикоя қилади.

Кунларнинг бирида Самарқандга Султон Аҳмад Мирзо қошига Шайбонийхондан элчи келади. Элчи ўзбек элида зўр ёки бўка, яъни машҳур полвон экан. Жонибек дер:

— Бекаму сан? Бўка бўлсанг, кел курашалинг.

Элчи қанча узр-маъзур айтмасин, қўймайди. Курашадилар. Жонибек йиқитади².

Хусайн Бойқаро ҳамсуҳбати Паҳлавон Муҳаммад

¹ Ўша манба, 26-саҳифа.

² Ўша манба, 35-саҳифа.

Бусайд ҳақида Бобур «куштигирлиқта худ саромад эди» дейди¹.

Кобул ҳукуматида, Ҳиндистон юришларида Бобур билан ҳамнафас бўлган лашкарбошилар ичида Чалма мўғул, Хушкелди Чалма, Дўсткелди Чалма, Қанбар Али, Тенгриберди деганлар бўлганки, биз уларни малакали полвонлар, деб ўйлаймиз. «Чалма» полвонларга бериладиган лақаб бўлса керак. Яъни курашда полвонларнинг бир-бирини оёқларига чил бериб йиқитиш усули қўлланган, яхши чил берувчиларнинг отига «чалма» лақаби қўшиб айтилган.

Айниқса, Ҳиндистонда Бобур курашга катта эътибор берган экан. 1528 йили Одамपुर яқинидаги бир оролда кураш ташкил қилинади. Содиқ билан Кулол деган полвонлар беллашадилар. Содиқ хийла осон йиқитади. Унга ўн минг таंगा, эгарлик от, бош-оёқ сарпо ва тугмалик чакмон инъом бўлади. Кулолга ҳам, маънос бўлмасин деб, сарпо ва уч минг таंगा берилади. Бобур ҳикоясидан аёнки, Содиқ — шоҳнинг хос полвонларидан, Кулол эса қаердандир унга даъвогар бўлиб келган. Аслида у Аграда курашга тушиши керак экан, бироқ йўл азобини ўртага солиб, йигирма кун дам олишга рухсат сўраган. Муҳлатдан қирқ-эллик кун ўтиб кетган. Одамपुरга яқинлашганда, Бобурнинг эсига тушиб, уларни беллаштиради².

Бобур Мирзо Содиқни юксак қадрлаган, авайлаган ҳам. Шу боис унга тараф бўлган Дўст Ясинхайрга паҳлавон Содиқ билан беллашмай, ўзгалар билан миён-гирлиқ қилишни буюради. Дўст Ясинхайр саккиз кишининг курагини ерга босади³. Шундан кейин Дўст Ясинхайр балки Содиқ билан беллашгандир. Лекин Бобур бу тўғрида ҳеч нима демайди.

Дўст Ясинхайр чакки полвон эмас экан. Ганг ёқасида уюштирилган яна бир курашда у Паҳлавон Лоҳурий киштибон билан беллашади. «Қалин талашти, ташвиш била Дўст йиқитти»,—деб ёзади Бобур⁴. Яна бир жойда Ҳиндистоний куштигир ҳақида сўз боради. Бу, бизнингча, ўша Паҳлавон Лоҳурийнинг ўзгинаси. У Паҳлавон Удий билан курашиб, ғолибликни қўлга ки-

¹ Ўша манба, 286-саҳифа.

² Б о б у р. Асарлар, 3 т., 241-саҳифа.

³ Ўша манба, 243-саҳифа.

⁴ Ўша манба, 244-саҳифа.

ритади¹. Паҳлавон Удий созанда эмас, Удво деган юртдан чиққан куштигирдир. Кейинроқ Улуғ Удий деб аталган, Содиқ паҳлавон билан беллашиб йиқилган полвон ҳам аслида шу Паҳлавон Удий, деб ўйлаймиз².

Бобур яна Соқий Муҳсин билан Шодмон деган полвонларни тилга олади. Соқий Муҳсин тўрт-беш кишини йиқитаман, деб мақтанади. Олдин унга бир киши рўпара бўлади, йиқилаёзади. Сўнгра Шодмон билан беллашади. Шодмон Муҳсинни йиқитади. Муҳсин «хижил ва мунфоил» бўлади. Бу кураш ҳам Ганг дарёси бўйида бўлиб ўтган. Унда яна кўп полвонлар кушти тутганлиги айтилади³.

Чавгон, қабоқ ўйин асосан махсус ўйингоҳларда ташкил қилинган. Тирандозлик билан кураш эса ўйингоҳлар ва сайлгоҳларда ҳам кўрсатилган, албатта. Аммо аксар ҳолларда дуч келган майдонда бел олишиб, ёй отишиб кетаверганлар. Курашда давра ҳосил қилинган. Уқ-ёй отишда нишон қўйилган, томошабинлар уч томонда муайян масофада қур ташлаганлар. Мазкур ўйинларнинг ҳаммасида ҳам баковуллар ҳакамлик қилиб, жараёни кузатиб, одил ҳукм чиқариб туришган. Бобурнинг ўзи ҳам, қуршови ҳам танги, ҳалол ўйинчи, мерган ва полвонларни чуқур ҳурмат қилганлар, мақтанчоқлар, эгрилар устидан кулганлар. Шубҳасиз, халқ оммаси ҳам шундай муносабатда бўлган.

Биз юқорида қабоқ ўйин, чавгон, тирандозлик, курашни ўйин томоша деб белгиладик. Чунки улар, биринчидан, мерганлик, чавандозлик, курашда эришган ютуқларни намойиш этувчи спорт мусобақалари бўлса, иккинчидан, атрофни ўраб турган халойиққа муайян эстетик завқ, роҳат бағишловчи ўзига хос томошалардир. Майдонга чиққан мерган, чавандоз, полвон ўз тарафкашларининг меҳрини туйиб, ўз руҳияти, юриштириши, ҳаракатларини шунга яраша созлаб туради. Яъни у ўз кучи, моҳирлигини кўрсатиш билан чекланмай, айна чоқда санъаткорлик қобилиятини ҳам тарафдор этади.

«Бобурнома»да озроқ бўлса-да, соф майдон томошаларига доир маълумотлар ҳам учрайди. Бобур, айниқса, ҳиндуларнинг томошаларини меҳр билан таърифлайди. 1528 йили Бобурнинг катта тўйида юзлаб

¹ Уша манба, 264-саҳифа.

² Уша манба, 268-саҳифа.

³ Уша манба. 247-саҳифа.

санъаткорлар қатнашган. Лекин шундан фақат лўлилар кўрсатган ўйинлар баёни берилади, холос. Чунки бу ўйинлар антиқа бўлган. «Ҳиндистон лўлилари баъзи ишлар кўрсатурларким, ул вилоятларнинг лўлиларидин кўрулмайдур эди»,—деб Бобурнинг ўзи бу фикрни тасдиқлайди¹. Сўнг уни лол қилган ҳар бир ўйинни худди санъатшуносдай аниқ, лўнда; айни пайтда чиройли қилиб таърифлайди.

«Ул жумладин бири будурким,—деб ёзади Бобур,—етти ҳалқани пешонасига ва икки тизига таъбия қилиб, яна тўрт ҳалқани иккинни икки илик бармоғи била ва иккинни икки оёғи бармоғи била тез ва бадаранг эвурадур». Бу ерда гап етти ҳалқани бир ўзи ўйнаган найрангбоз ҳақида боради. Афтидан, ҳалқаларнинг ўлчами ҳар хил, пешонасига, тиззаларига қўйгани каттароқ, қўл ва оёқларининг бармоқларига кийдириб айлантирилганлари кичикроқ бўлган. Ҳаммасини бир вақтда тез ва бир-бирига текизмай айлантирган. Ҳозир найрангбознинг пешонасига қўйилган ва икки тиззасига кийдирилган ҳалқаларнинг қандай ҳаракатга келтирилганини кўз олдига келтириш мушкул. Аммо ҳалқаларнинг қўл ва оёқ бармоқларида айлантирилишини тасаввур қилса бўлади. Бир нарса равшанки, найрангбоз ҳалқаларни айлантиришда мураккаб усулни қўллаган. Бобуршоҳнинг ҳайрон бўлганича бор. Лекин Бобур эслаган кейинги томоша таниш. Найрангбоз «рафтори товус йўсунлуқ бир илигини ерга қўюб, бир илиги ва икки оёғи била уч ҳалқани тез ва бадаранг эвурадур», деб ёзади Бобур. Шу каби машқларни ҳозир ҳам учратиш мумкин. Мураккаб машқ, чунки унда найранг билан муаллақ қўшиб олиб борилади.

Бобур яна ёғочоёқ ҳақида хабар беради. Илгари ҳам кўп кўрган, чамаси, «ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғлариға боғлаб «пойи чўбин» қилиб, йўл юрурлар» деб умумий маълумот беради. Аммо бу гал Бобурни ҳайратга солган жиҳат шуки, найрангбозлар «бир йиғоч била «пойи чўбин» қилиб, йўл юруйдурлар, оёғлариға ҳам боғламайдурлар».

Таърифдан англашилишича, Бобур Мирзо илгарилари ҳам ҳиндуларнинг муаллақ томошаларини кўриб юрган. Аммо улар асосан икки киши томонидан бажариладиган «икки турлук муаллақ» экан. Бу гал эса

¹ Уша манба. 229-саҳифа. Кейинги кўчирмалар ҳам шу саҳифадан олинди.

«Ҳиндистон лўлилари бир-бирларини тутушуб, уч-тўрт турлук муаллақ борадурлар». Аммо, афсуски, мазкур муаллақлар тафсилоти берилмайди. Фақат улур тўйда кўрсатилган муаллақларда 6—7 киши қатнашганини фаҳмлаш мумкин. Улар бутун бир дастур билан чиққан. Бобурни ҳайратга солган кейинги машқлар ҳам шу гуруҳ томонидан бажарилган. Бир машқ шуки, «олти-етти қари йиғочнинг тубини бир лўли белига қўйиб, йиғочни тик тутуб турадур, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида ўюнлар ўйнайдур». Мазкур ўйин ҳамон бор, лекин битта ёғоч ишлатилади. Бобур олти-етти ёғоч дейди, балки Бобурни ҳайратга солган жиҳат ҳам шудир, тепадаги лўли бир-бирига уланган ёғочларга галма-гал чиқиб, ғалати ўйинлар кўрсатгандир. Таърифдан муаллақчилар гуруҳи намойиш этган кейинги томоша ҳам ғалати: «Бир кичик лўли яна бир улур лўлининг бошига чиқиб, тик турадур, қўйиғи лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида типтик тебранмай туруб, ул ҳам иш кўрсатадур»¹. Бобурни бу ўринда қойил қолдирган жиҳат шуки, ҳам қўйидаги, ҳам юқоридаги муаллақчи ўзини жуда эркин ҳис қилиб (қаттаси «илдам» юриб, кичиги «тип-тик тебранмай» туриб), иш кўрсатган, яъни қандайдир буюмларни отиб ўйнаган.

«Бобурнома»нинг у ер-бу ерида кўзга ташланувчи қўчқор, туя, фил ва ҳатто кийик уриштириш, маймун ўйнатиш ҳақидаги қайдлар ҳам соф майдон томошаларига тааллуқлидир. Айниқса, кийикларни ром қилиб, уришга солиш қизиқ ҳодиса. Бобур Ҳиндистонни таърифлар экан, ром қилиб, урушга солинадиган «шохи узун ва паришон» қора кийиклар ҳақида маълумот беради. «Бу ром кийикларни... урушқа солурлар. Яхши урушур», — деб ёзади Бобур². Ҳиндулар бундай кийикларни «галаҳра» деб аташар экан.

Ҳиндулар «бондар» деб юритувчи ўйинчи маймунлар ҳақида ҳам сўз боради. Туки сариқ, юзи оқ, кўйрўғи калта бундай маймунлар Даран Нур тоғларида кўп бўларкан. «Лўлилар ўйин ўргатурлар», — дейди Бобур³.

Нихоят, Бобур ўз даврида асилзодалар орасида кенг расм бўлган шатранж ва нард ҳақида ҳам баъзи маълумотлар беради. Жумладан, Султон Аҳмад Мирзо

¹ Уша манба, 229—230-саҳифа.

² Уша манба, 117-саҳифа.

³ Шу жойда.

амирларидан бўлмиш Дарвеш Муҳаммад тархон ҳақида «шатранжни бисёр ўйнар эди, яхши ўйнар эди»¹ дей-Шунингдек, Ҳусайн Мирзо яқинларидан Зунун аргун билан Мир Муртоз ҳам шатранжда моҳир бўлишган экан. «Шатранжга кўп машғуф эди,—дейлади Зуннун аргун ҳақида.—Эл бир илик ила ўйнаса, ул икки илик бирла ўйнар эди. Ҳар неча кўнгли тилар, ўйнар эди»². Зуннун аргунинг шатранжни икки қўл билан ўйнаши унинг тез ўйлаб, тез ҳаракат қилиши, яъни шахмат ўйнида моҳирлигидан далолатдир. Мир Муртоз ҳақида бундай дейлади: Шатранжга кўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким агар, икки ҳариф учраса, бири билан шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутиб ўл турур экандурким, кетмагай деб»³. Бунда Мир Муртознинг шахматга ўчилиги ўз ифодасини топган. Нард ўйнида Умаршайх Мирзо, Ҳасан Али Жалойир (Самарқандда Бобур Мирзо қошида бўлган, Туфайлий тахаллусида унга атаб қасидалар ёзган киши) танилган экан⁴.

Шатранж ва нард қадимдан ақлларни пешловчи машқ, ўйин сифатида машҳур бўлиб келган. У айни вақтда қисман томоша ҳамдир. Негаки, кўплаб кишилар икки ва ундан ортиқ ўйинчининг атрофини ўраб, томоша қилиб туришади, тарафкашлик ҳам қилишади, ўз ҳис-ҳаяжонлари ва луқмалари билан ўйинчиларига мадад беришади. Мазкур ўйинлар баъзи пайтларда қимор тусини олган, баъзида эса ютқизган киши ўйнаб бериши, хўроз бўлиб қичқириши, эчки бўлиб маъраши ва бошқа шартларни бажариши талаб қилинган.

* * *

Ҳа, «Бобурнома»да гап кўп. Унинг нафосат бўйича, халқ санъати ва томошалари бўйича бебаҳо маъна эканига тўла ишонч ҳосил қилдик. Камина ҳеч нима қўшмадим, оширмадим, балки Заҳириддин Муҳаммад Бобур маълумотлари, тавсиф-таърифларини шарҳладим, баъзан талқин қилдим, холос. Шу боис менинг ишимни «Бобурнома»га тафсир ва тафсил машқлари деб қараш тўғридир.

¹ Бобур. Асарлар, 2 т. 36-саҳифа.

² Уша манба, 251-саҳифа.

³ Уша манба, 259-саҳифа.

⁴ Уша манба, 17.254-саҳифа.

Бир-икки ўриндагина Бобур маълумотлари бошқа тарихий манбалар билан муқояса қилинди, холос. Ҳолбуки, бу услуб тарихий ҳақиқатни тиклашда жуда муҳимдир. Шундай қилинганда, бадий маданиятимиз ўтмиши ўзининг бор бўй-басти билан гавдаланиши мумкин. Қелгусида шундай йўлдан юриш ниятимиз бор, албатта. Аммо бу учун «Бобурнома»га ўхшаш манбаларни алоҳида-алоҳида чуқур ўрганиб чиқишга тўғри келади.

«Бобурнома» маълумотларининг ўзи ҳам XV—XVI асрлар оралиғида Мовароуннаҳр ва Хуросонда катта бадий маданият — юксак шеърят, зарофат, созанда ва гўянда санъати, масхарабозлик, хилма-хил майдон томошалари мавжуд бўлганидан далолат беради. Уша маданиятни сақлаш ва ривожлантиришда турли миллатга мансуб истеъдодли, мумтоз санъаткорлар фавқуллодда муҳим хизмат қилганлар. Шуни ҳам қайд этиш керакки, Бобуршоҳ ва бобурийлар фаолияти, саъй-ҳаракатлари билан Мовароуннаҳр ва Хуросондан Ҳиндистонга борган энг сара шоирлар, созанда ва хонандалар, раққослар, масхарабозлар, полвонлар, зарифлар ўз санъатларини муносиб намоён этиб, маҳаллий таъб, соз ва нағма аҳллари билан ижодий алоқалар ўрнатиб, ўша мамлакатда ҳам кўпгина эски ва янги куй, қўшиқ, ўйин ва томошаларнинг кенг тарқалиб кетишига сабабчи бўлганлар. Кўп ўйинлар эса Ҳиндистондан Хуросонга, ундан Мовароуннаҳр ва Яқин Шарқ мамлакатларига кўчиб ўтган.

Бадий маданиятимиз тарихи жуда бой, теран, мазмунлидир. Тўғри, унда қора ва мунгли саҳифалар, тушқунлик, жаҳолат ҳукм сурган даврлар ҳам бўлган, албатта. Аммо аксар замонларда ота-боболаримиз, салафларимиз ўқимишли, маърифатли, маданиятли, нафосатни чуқур англаган, сезган кишилар бўлишган. Улар санъатни, санъаткор қадрини баланд тутганлар. Инсонбу дунёга яхшилик қилиш учун, ўзининг ва бошқаларнинг бошларидан нафосат ва маърифат нурларини сочиш учун келади деб бйлганлар. Тўғри, олло-таолога ибодат қилганлар, жаннатга умид билан яшаганлар, гуноҳдан, шайтон васвасасидан, инсу жинслар ғулуғларидан, дўзох азобларидан қўрққанлар, албатта, аммо барибир шу ёлғончи дунёнинг барча лаззатларидан баҳра олиш, умрни мазмунли, шоду ҳуррамлик билан ўтказиш ҳаракатида бўлганлар.

М У Н Д А Р И Ж А

<i>Мамажон Раҳмонов. Темур ва темурийлар даври санъатига бир назар</i>	3
<i>Абдулхай Умаров. Мусаввирлик санъати ҳақида</i>	19
<i>Тўхтасин Гофурбеков. Мусиқа</i>	34
<i>Мухсин Қодиров. Бобур нафосати</i>	45

*Ғафур Ғулам номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти*

Адабий-бадиий нашр

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА МАДАНИЯТ ВА САНЪАТ

Мақолалар

Мухаррир *Р. Абдурашид*
Рассом *М. Карпузас*
Расмлар муҳаррири *А. Бобров*
Техн. муҳаррир *В. Барсукова*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Собирова*

ИБ № 5532

Босмахонага 18.09.96 да берилди. Босишга 11.10.96 да рухсат этилди. Бичими 84×108/32. 2-нав босмахона қоғози. Адабий гарнитурга. Юқори босма. 4,62 шартли босма тобоқ. 4,8 нашр босма тобоғи. Жами 3000 нуска 384 рақамли буюртма. Бақоси шартнома асосида. 49–96 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, 700194. Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1 уй.